

К-14038
258 883

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 56

СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 6

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

61 коп.

2 484(2)/21195

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

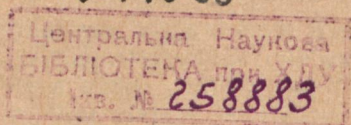
ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 56

СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 6

к-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1970

ЗК24+1МИ
Х21

Редакційна колегія:

Я. С. Блудов, Ю. Ф. Бухалов, В. П. Педан, Г. М. Садовський, М. В. Тополя
(відповідальний редактор), В. П. Шерстюк

В. І. ЛЕНІН ПРО ПАРТІЙНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ

В. П. Шерстнюк

Проблема партійності філософії, партійності світогляду в цілому завжди була актуальною для марксистів, тому що в ній збігаються і питання про класовість свідомості, про науковість, достовірність поглядів людини на світ, і питання про інтереси людей, про їх активність у політичній боротьбі.

Глибокому розумінню принципу партійності та послідовному запровадженню його в життя ми повинні вчитися у В. І. Леніна. Вирішуючи те чи інше теоретичне або практичне питання, В. І. Ленін завжди виходив з класових позицій, позицій пролетарської партійності, бо класовий підхід — це той компас у руках марксиста, який оберігає його від блукань і відхилень, допомагає знайти правильний шлях у боротьбі, вірне вирішення питань в найскладніших умовах суспільного життя. В. І. Ленін залишив нам велику теоретичну спадщину, в якій значну увагу приділено таким питанням, як суть партійності, партійність філософії, мистецтва та науки, про необхідність класового підходу до завдань революційної практики, про гносеологічні та ідеологічні аспекти партійності та інші питання цієї проблеми.

Під словом «партійність» взагалі В. І. Ленін розумів певний рівень класової свідомості, політичної зрілості людей. «Партійність, — писав він, — є в один і той же час і умова і показник політичного розвитку. Чим більше політично розвинені, освічені, свідомі дане населення або даний клас, тим вища, за загальним правилом, його партійність». І навпаки, говорить В. І. Ленін, «безпартійність або недостатність партійної визначеності, партійної організованості означає класову нестійкість»... [2, 24, 456].

Ці думки В. І. Леніна мають важливе значення для розуміння революційного процесу, його історії та сучасного етапу розвитку. Не всі суспільні класи і не всі представники кожного класу в однаковій мірі і одночасно усвідомлюють свої класо-

ві інтереси, стають політично зрілими. Партійність, класова свідомість не впливають автоматично з того факту, що люди належать до того чи іншого класу, мають класове буття. Буржуазія класово визрівала в політичній боротьбі з феодалами і теоретично готувалася своїми ідеологами. На той час, коли пролетаріат сформувався як клас і виходив на арену історичної боротьби як самостійна політична сила, буржуазія була вже зрілим класом з високим рівнем політичної організованості. Ця нерівність двох непримиримих класів гальмувала і продовжує гальмувати визрівання суб'єктивного фактора соціалістичної революції. Буржуазія вдається до різних способів політичного обману трудящих. В. І. Ленін писав, що люди будуть жертвами обману і самообману в політиці до того часу, «поки вони не навчаться за всякими нравственими, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів» [2, 19, 7]. Ось чому В. І. Ленін надавав великого значення вихованню політичної зрілості, класової свідомості трудящих. А це, як відомо, прививається у процесі політичної та ідеологічної боротьби робітничого класу з буржуазією та з її ідеологією. Отже, боротьба за чистоту марксистської теорії, за опанування її масами є необхідною умовою виховання пролетарської партійності — вищого рівня класової свідомості трудящих.

Поняття «безпартійність» В. І. Ленін вживає не тільки в значенні класової незрілості, нерозуміння своїх класових інтересів, цілей і завдань, але й у значенні свідомого заперечення партійності. Якщо в першому випадку поняття «безпартійність» характеризує низький рівень розвитку класу, його свідомості, то в другому — тактичний прийом буржуазії. Маючи на увазі другий випадок, В. І. Ленін писав, що «безпартійність є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична» [2, 10, 59]. Будучи тактичним прийомом буржуазії, який вона застосовує для обману мас, ідея безпартійності не збігається з дійсним становищем, суперечить суті буржуазної політики. Звертаючи увагу на це протиріччя між словами і ділами буржуазії, В. І. Ленін писав, що «посилання на безпартійність тих чи інших установ є звичайно не більше, як лицемірною фразою в устах правлячих класів, які бажають затушувати те, що існуючі установи проїняті вже в 99-ти випадках із ста найвиразнішим політичним духом» [2, 7, 33].

Поняття ж «партійність», будучи «ідеєю соціалістичною», є разом з тим і характеристикою високого рівня класової свідомості трудящих, їх політичної зрілості, і тактичним прийомом у боротьбі з буржуазною ідеологією. Тут суб'єктивне і об'єктивне, по суті, збігаються: об'єктивне — високий рівень класової свідомості, суб'єктивне — реалізація цієї свідомості, тобто ак-

тивна боротьба проти буржуазної ідеології, боротьба за свої класові інтереси.

Із суті партійності як показника високого рівня класової свідомості і класової активності людей випливають ідеологічний та гносеологічний її аспекти. За змістом це проблема філософська, яка має виключне значення для показу корінної відмінності марксистської партійності від буржуазної, для доказу науковості, об'єктивності марксистської партійності.

Перш ніж перейти до розгляду аспектів партійності, необхідно декілька слів сказати про партійність філософії взагалі. Філософія як форма суспільної свідомості завжди була партійною. Відоме ленінське положення про те, що найновіша філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому, найкраще характеризує цю рису філософії від початку її виникнення і до нашого часу. Але партійність, класовість філософії не завжди так чітко виступала, як тепер. Це пояснюється як рівнем зрілості класів і класових відносин, так і складністю самої філософії, існуванням багатьох її шкіл і течій. Але ж за всією цією різноманітністю філософських течій боротьба партій у філософії виступала і виступає як боротьба матеріалізму та ідеалізму. В цьому якраз і полягає специфіка партійності філософії.

З виникненням марксистської філософії відбулося чітке розмежування партій в філософії: матеріалізм став ідеологією пролетаріату, ідеалізм — ідеологією буржуазії. Це розмежування, а також збіг матеріалізму з ідеологією пригнобленого класу, а ідеалізму з ідеологією панівного класу привело буржуазію до необхідності замаскувати свою партійність. В особі махістської філософії була зроблена спроба утворити третій напрямок у філософії, який був би і не матеріалізмом, і не ідеалізмом, а чимось нейтральним, позапартійним. В. І. Ленін з цього приводу писав, що «безпартійність у філософії є тільки ганебно-приховане лакейство перед ідеалізмом і фідеїзмом» [2, 14, 326—327].

Враховуючи складне становище, яке виникло на ідеологічному фронті в російській соціал-демократії внаслідок поразки революції 1905—1907 рр., та широке розповсюдження суб'єктивно-ідеалістичної філософії махізму, яка видавалась за нейтральну, безпартійну, В. І. Ленін у своїй праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм» приділяє велику увагу проблемі партійності, викриває претензії махістів утворити третю лінію в філософії, лінію нейтральну, безпартійну, показує, що за гносеологічною схоластикою емпіріокритицизму прихована боротьба партій у філософії — матеріалізму і ідеалізму.

Партійність філософії, як і партійність взагалі має два аспекти: ідеологічний та гносеологічний. Перший характеризує безпосереднє вираження класових інтересів людей. «...Жодна жива людина, — писав В. І. Ленін, — не може не ставати на бік

того чи іншого класу (раз вона зрозуміла їх взаємовідношення), не може не радіти з успіху даного класу, не може не засмутитися його невдачами, не може не обурюватися на тих, хто ворожий цьому класові, на тих, хто перешкоджає його розвитку поширенням відсталих поглядів»... [2, 2, 479]. Гносеологічний аспект більше завуальований теоретичними побудовами філософських систем і відкривається він лише в міру того, наскільки класове в свідомості збігається з об'єктивним. Тому повністю розкрити цей аспект стало можливим лише з оформленням пролетарської партійності, з виникненням марксистської філософії.

Коли йде мова про партійність як відбиття класових інтересів людей, то постає питання про критерій об'єктивності, науковості цього відбиття, бо у кожного класу свої інтереси, свої цілі, отже, і погляди на дійсність у них різні. Протягом історії розвитку філософії і інших суспільних наук партійність і об'єктивність знаходились у різному співвідношенні. Критерієм оцінки цього співвідношення виступає революційність класу, його історичне місце. Чим вище революційність класу, тим більш об'єктивно відображається дійсність з позицій цього класу. Буржуазія в свій час виступала як революційний клас, тому ідеологи її відносно правильно відображали деякі суспільні явища, нагромаджували цінний фактичний матеріал, здійснили ряд відкриттів (наприклад, відкриття класів і класової боротьби, трудової вартості та інше). Отже, не слід заперечувати минуле, вважаючи, що ідеологи експлуататорських класів, крім перекрученого зображення дійсності, нічого позитивного не дали. У такому випадку не було б і духовного прогресу, не було б і теоретичних джерел для виникнення марксистської філософії. Але не слід впадати і в іншу крайність. Треба пам'ятати, що революційність буржуазії була обмеженою, непослідовною і закінчувалась, як тільки буржуазія досягала своєї мети. З цього часу, писав К. Маркс, «мова йшла вже не про те, правильна чи неправильна та або інша теорема, а про те, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна, узгоджується з поліцейськими міркуваннями чи ні» [1, 23, 19]. Таким чином, з того часу, коли буржуазія з революційного класу перетворилась в реакційний, вона стала перекручувати дійсний хід історичних подій в своїх класових інтересах, бо її інтереси перестали збігатись з об'єктивним розвитком історії. З цього часу змінилось і відношення буржуазії до проблеми партійності. Буржуазні теоретики стали заперечувати партійність на тій підставі, що класовий, партійний підхід не може бути науковим, об'єктивним відображенням дійсності. Розходження партійності з об'єктивністю вони скопіювали з буржуазної дійсності і перенесли на всяку ідеологію, в тому числі і на марксистську філософію. Ідея безпартійності була вигідна буржуазії у двох

відношеннях: по-перше, прикриваючись ідеєю безпартійності, буржуазія видає свої теорії, свою політику за такі, які нібито виражають інтереси всього народу, всієї нації, вводячи тим самим в оману трудящих, розповсюджуючи серед них буржуазну ідеологію. По-друге, заперечуючи партійність своєї ідеології, буржуазія видає її за наукову, об'єктивну, і, навпаки, відкрито проголошувану марксистами партійність своєї ідеології вона використовує, як аргумент для доказу ненауковості марксизму.

Щоб вибити з рук буржуазних ідеологів цей козир, привабливий для людей, які не розуміють суті справи, необхідно в нашій ідеологічній боротьбі на кожному кроці підкреслювати корінну відмінність марксистської партійності від буржуазної, розкривати взаємозв'язок між ідеологічним та гносеологічним аспектами партійності. Не слід думати, що партійність сучасної буржуазної ідеології повністю виключає її гносеологічний аспект, що ідеологи буржуазії вже нічого об'єктивно не відображають із того, що відбувається навколо них. Саме те, чим зараз вони займаються, над чим б'ються як ідеологи буржуазії, свідчить, що вони розуміють ситуацію, бачать, звідкіль йде загроза існуванню капіталізму. Той факт, що сучасна буржуазна ідеологія у всіх своїх формах прояву цілком і повністю спрямована на боротьбу проти марксизму-ленізму, проти соціалістичних країн, де ідеї марксистської теорії знайшли своє матеріальне втілення, підтверджує, що буржуазія в особі своїх ідеологів вірно відображає дійсність в плані визначення свого головного ідейного противника і тому в боротьбі з його науковими теоріями застосовує ідеалістичні, антинаукові теорії, і робить це цілком свідомо. Вона розуміє, що їй не можна вступати з нами в чесний науковий спір, бо фактично ні з чим вийти на цей поєдинок, вона не може протиставити марксизму свою наукову теорію суспільного розвитку (бо другої такої теорії не може бути), тому вона змушена маневрувати, йти на підлість, обман, наклеп, використовувати ідею безпартійності та інші засоби з свого ідеологічного арсеналу.

Науковість марксистської теорії, збіг її партійності з об'єктивністю впливає з суті пролетаріату як найреволюційнішого в історії класу, визначається його місцем і роллю в суспільному житті, його історичною місією. Пролетаріат, на відміну від буржуазії, не стверджує навіки свого панування. Коли В. І. Ленін в 1921 році в приміщенні засідань, де проходив Всеросійський з'їзд залізничників, побачив гасло «Пануванню робітників та селян не буде кінця», він роз'яснив товаришам помилковість такого заклик, бо завдання робітників та селян полягає не в тому, щоб зберегти своє панування, а в побудові безкласового комуністичного суспільства. Саме в цьому, в цій місії і відбиті класові інтереси пролетаріату, і вони збігаються з об'єктивним розвитком історії, яка йде в напрям-

ку усуспільнення засобів виробництва, усунення класового розподілу людей та експлуатації людини людиною. Ось чому відображення дійсності з боку класових інтересів пролетаріату є відображенням науковим, що відповідає самій дійсності. Отже, ідеологам пролетаріату немає потреби перекручувати дійсність, більш того, всяке перекручення буде проти інтересів трудящих.

Марксистська філософія, будучи ідеологією пролетаріату, гармонійно поєднує в собі партійність, класовість і глибоку науковість, об'єктивність. «Непереборна приваблююча сила, — писав В. І. Ленін, — яка тягне до цієї теорії соціалістів усіх країн, в тому й полягає, що вона сполучає строгу й найвищу науковість (будучи останнім словом суспільної науки) з революційністю, і сполучає не випадково, не тому тільки, що засновник доктрини особисто сполучав у собі властивості вченого і революціонера, а сполучає в самій теорії внутрішньо і нерозривно» [2, 1, 296]. Цей нерозривний внутрішній зв'язок революційності (партійності) в марксистській теорії з науковістю, об'єктивністю відображення світу свідчить про те, що в марксистській теорії обидва аспекти партійності — ідеологічний та гносеологічний збігаються і один без одного не існують. А це є свідченням того, що марксистська теорія може бути науковою лише тоді, коли в ній з найбільшою повнотою висвітлюються класові інтереси пролетаріату, і, навпаки, класові інтереси пролетаріату теоретично можуть бути відбиті лише в тому випадку, якщо відбиття їх буде науковим, відповідним самій дійсності. Інакше кажучи, партійність, класовість виступають умовою науковості марксистської теорії, а її науковість є показником послідовного проведення принципу партійності.

Таким чином, корінна відмінність марксистської партійності від буржуазної полягає не тільки в тому, що цілі марксистської і буржуазної ідеології протилежні, тобто різниця не тільки в ідеологічному аспекті партійності, але також і в гносеологічному плані, бо марксистська партійність є глибоко науковою, об'єктивною, тоді як буржуазна партійність суперечить історичному розвитку, перекручуючи його в класових інтересах буржуазії.

Розуміння цієї різниці між партійністю марксистською і буржуазною в плані двох її аспектів необхідне нам, по-перше, для послідовного проведення принципу марксистської партійності в теорії і на практиці, для викриття замаскованої буржуазної партійності як антинаукових, перекручених поглядів на дійсність і на підставі цього відкидання всіляких закликів до зближення ідеологій, мирного їх співіснування; по-друге, для більш глибокого наукового пізнання закономірностей суспільного розвитку, бо цього потребує послідовне проведення в життя принципу марксистської партійності.

Застосовуючи в житті принцип марксистської партійності, не слід забувати, що в ній обидва її аспекти знаходяться в діалектичному зв'язку, порушення якого може привести до помилок в теорії і на практиці. Сама по собі науковість марксистської партійності автоматично не оберігає від помилок і викривлень, гарантія — у глибокому розумінні єдності ідеологічного та гносеологічного аспектів марксистської партійності. Абсолютизація гносеологічного аспекту може привести до втрати класового чуття, а з ним і партійності, до переходу на позиції буржуазного об'єктивізму. В. І. Ленін звертав увагу на різницю понять «об'єктивність» і «об'єктивізм». Багато буржуазних теоретиків теж говорять про об'єктивне відображення соціальних явищ, хоч ці заяви нічим не підкріплюються. Ведучи боротьбу проти «легальних марксистів», В. І. Ленін показав, що об'єктивність буржуазних теорій є не що інше, як буржуазний об'єктивізм, тобто захист інтересів буржуазії, замаскована буржуазна партійність. Абсолютизація ідеологічного аспекту може привести до класової сліпоты, коли класовість стає перешкодою для правильної оцінки подій і явищ дійсності, веде до заперечення всього, що створив капіталізм. Застереігаючи від цих двох ухилів, В. І. Ленін писав, що марксисты повинні «зміти засвоїти собі і переробити ті завоювання, які робляться цими «прикажчиками»..., *вміти* відсікти їх реакційну тенденцію, *вміти* вести *свою* лінію і боротися з *усією лінією* ворожих нам сил і класів» [2, 14, 315]. У цьому положенні В. І. Леніна виражена суть партійного підходу, реалізації принципу марксистської партійності, коли, з одного боку, не засліплюючи себе класовістю, необхідно бачити цінне, позитивне і засвоювати його, і, з другого боку, не поступатись ні на крок своїми принципами, вести свою лінію у боротьбі з ідейним противником.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що буржуазія у боротьбі з марксистською ідеологією застосовує різні методи, час від часу змінюючи їх. З одного боку, вона протиставляє свою ідеологію, як безпартійну, народну марксистській ідеології як партійній ненауковій теорії. З другого боку, в останній час буржуазія стала заперечувати партійність марксистської ідеології з тим, щоб показати спільність двох ідеологій, а тому і необхідність мирного їх співіснування. Висуваючи лозунг мирного співіснування ідеологій, буржуазія розраховує на те, що демagogічними фразами про безпартійний, загальнолюдський характер мистецтва, моралі, філософії, демократії вона зуміє завести в оману якусь частину довірливих людей серед молоді, творчої інтелігенції, притупити у них партійну пильність і цим самим створити умови для проникнення буржуазної ідеології, яка, як відомо, прикривається лозунгом безпартійності. «Хто служить справі свободи взагалі, — писав В. І. Ленін, — не служачи спеціально справі пролетарського використання цієї свободи,

справі обернення цієї свободи на користь пролетарської боротьби за соціалізм, той тим самим служить, кінець кінцем, борцем за інтереси буржуазії»... [2, 8, 455]. Ці слова неодноразово підтверджувались історією. Там, де нема чітких класових позицій в рядах комуністів, де має місце послаблення принципу марксистської партійності, створюються умови для проникнення дрібнобуржуазної і буржуазної ідеології, там класовий підхід, принцип пролетарського інтернаціоналізму підмінюється націоналізмом і расовою теорією, принцип партійності мистецтва — безідейністю і формалізмом, соціалістична демократія — демократією буржуазною. «Історичний досвід показав, що які б то не були відступи від принципів марксистсько-ленінського вчення, від його інтернаціональної суті, будь-які спроби підмінити наукову теорію буржуазно-ліберальною або псевдореволюційною фразою неминуче вступають в непримиренний конфлікт з історичними цілями міжнародного робітничого класу, з корінними інтересами соціалізму» [3, 4].

Наше зростання, наше прямування до комунізму, а також необхідність на своєму шляху усувати ідеологічні перешкоди вимагають від нас більш глибокого вивчення ленінської теоретичної спадщини і творчого використання цих знань для будівництва комунізму, вимагають більш дійової критики буржуазної ідеології з позицій марксистської партійності.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
 2. В. І. Ленін. Твори, т. 1, 2, 7, 8, 10, 14, 19, 24.
 3. Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС. Ж. «Комуніст України», № 9, 1968.
-

В. І. ЛЕНІН ПРО ПРИНЦИП МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СЕНСУАЛІЗМУ

Г. М. Садовський

Історична доля сенсуалізму, як і всякого плідного вчення, досить складна, щоб припускати однозначну відповідь при його оцінці. Обставини, пов'язані із ставленням до сенсуалізму різних філософських шкіл в минулому і його інтерпретацією в сучасній марксистській літературі, ми розглянемо далі. У пропонуваній статті ми хотіли б звернути увагу на очевидну недооцінку принципу сенсуалізму як однієї з передумов формування філософії діалектичного матеріалізму і марксистського світогляду в цілому, включаючи теорію наукового комунізму. Нам здається, що оцінка вчення сенсуалізму, яку знаходимо в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і особливо В. І. Леніна, недостатньо враховується в нашій історико-філософській літературі.

Звертає на себе увагу нечітке розмежування чи просто ігнорування відмінностей між поняттями емпіризму і сенсуалізму. У більшості наших довідкових та учбових видань ці поняття ототожнюються. Деякі автори з різних причин — часто, однак, таких, що ґрунтуються на непорозумінні — не бачать різниці між цими вченнями.

Заради справедливості треба сказати, що історичні долі емпіризму і сенсуалізму — особливо протягом XVII і XVIII століть — тісно перепліталися, а тому при аналізі окремих моментів і сторін тих чи інших ґносеологічних вчень часто-густо відпадає необхідність диференціювати їх. Проте ця обставина ні в якій мірі не може бути виправданням для їх ототожнення. В. І. Ленін в праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» зазначає, що точка зору емпіризму і сенсуалізму «приводить до відмінності корінних філософських напрямів, ідеалізму і матеріалізму, а не усуває їх відмінності, в яке б «нове» словесне убрання («елементи») ви її не одягали. І соліпсист, тобто суб'єктивний ідеаліст, і матеріаліст можуть визнати джерелом наших знань відчуття. І Берклі і Дідро вийшли з Локка» [2, 14, 108].

Далі, розвиваючи свою аргументацію проти махістів, В. І. Ленін ще раз підкреслює відоме положення про «два можливих висновки з посилок емпіризму і сенсуалізму» [2, 14, 109].

Спираючись на наведені висловлювання, ми не можемо не прийти до висновку про те, що, відзначаючи деяку близькість емпіризму і сенсуалізму на певному етапі розвитку матеріалістичної теорії пізнання, В. І. Ленін водночас зазначає відмінності між ними, які ми не маємо права ігнорувати.

В домарксовій філософії принцип матеріалістичного сенсуалізму дістав найбільш повне і закінчене виявлення в працях Л. Фейербаха. Чуттєвість як виявлення дійсної фізичної природи людського існування, як єдина форма безпосереднього злиття духу і матерії, чуттєвість як джерело пізнання і основа духу, і, нарешті, чуттєвість як гарантія проти будь-яких хитро-сплетень спекулятивної ідеалістичної філософії — ось основа світогляду цього мислителя. Визнання, слідом за французькими матеріалістами, того, що атрибутом природи є об'єктивна чуттєвість, стало передумовою для дальшого розвитку цього принципу в марксистській філософії і привело в решті решт до гносеологічного визначення матерії, яке дав В. І. Ленін. Твердячи, що істотною формою природи виступає чуттєвість, Фейербах тим самим підривав релігійний і ідеалістичний світогляд.

Природа, за Л. Фейербахом, є фізична, чуттєва, матеріальна суть, а тому пізнати природу можна тільки адекватним її сутності способом, тобто чуттєвими, фізичними, матеріальними засобами [див. 5, 1, 68]. Ствердження матеріальності світу, його матеріальної єдності, має ту необхідну передумову, що єдиною безпосередньою формою нашого пізнання, безпосередньою формою духовного відношення до природи є чуттєвість. І навпаки, якщо вважати, що єдиним джерелом пізнання є відчуття, то це відразу ж усуває весь позачуттєвий зміст людської свідомості і веде до визнання матерії як єдиної реальності. В цьому і полягає сутність новітнього матеріалізму, що дістав свій найвищий вияв у філософії діалектичного матеріалізму. Починаючи з Ф. Бекона, розвиток матеріалізму органічно пов'язаний з принципом сенсуалізму.

Принцип матеріалістичного сенсуалізму, збагачений діалектичним світорозумінням, В. І. Ленін дуже часто використовує в праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», полемізуючи з махізмом, котрий в решті решт був емпіричним різновидом (в його англійському варіанті) ідеалістичного сенсуалізму.

Захищаючи гносеологічне поняття матерії, В. І. Ленін коментує цитату, в якій Л. Фейербах твердить, що матеріалізм виходить з чуттєвого світу як останньої об'єктивної істини. Роз'яснюючи прямий зв'язок матеріалізму і сенсуалізму, В. І. Ленін зазначає, що це азбучна істина, що встигла увійти до підручників і яку, на жаль, забули махісти [див. 2, 14, 113].

На підтвердження цього В. І. Ленін цитує довідкові і популярні видання, наводячи положення, які для усякої людини, хоч трохи знайомої з історією філософії, є «азбучними істинами». «Об'єктивний сенсуалізм є матеріалізм, бо матерія або тіла є, на думку матеріалістів, єдині об'єкти, які можуть діяти на наші чуття...» [див. 2, 14, 113].

Особливий інтерес становить цитата з «Історії філософії» Швеглера, зміст якої, за словами В. І. Леніна, також є азбучною істиною, незнайомою тільки махістам: «Коли сенсуалізм твердив, що істина або суще може бути пізнане виключно з допомогою чуттів, то лишалося тільки (мова йде про філософію кінця XVIII віку у Франції) об'єктивно сформулювати це положення і — перед нами теза матеріалізму: тільки чуттєве існує; немає іншого буття, крім матеріального буття» [2, 14, 113].

У зв'язку з цим треба відмітити, що принцип матеріалістичного сенсуалізму і пов'язане з ним гносеологічне визначення матерії мають вирішальне значення не тільки в боротьбі проти суб'єктивного ідеалізму, як це дехто вважає, а й проти онтологічних ідеалістичних вчень і релігії. (Це питання ми розглядаємо в доповіді «Ленинское понятие материи и объективный идеализм», яку вміщено в «Материалах научно-теоретической межвузовской конференции, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции». Изд-во ХГУ, Харьков, 1967, стор. 14—17).

Сенсуалізм в його основних положеннях каменя на камені не залишає від систематики об'єктивного ідеалізму, руйнуючи його гносеологічні принципи. Вже не існування стає предикатом дійсного буття, яке набуває форми логічних категорій, а навпаки, сутність мусить співвідноситися з предметно-чуттєвим буттям. Якщо весь зміст свідомості — незалежно від форм складності і опосередкування — зрештою співвідносний з предметно-чуттєвою, матеріальною дійсністю, як на цьому наполягає об'єктивний сенсуалізм, то з цього випливає, що матерія, виступаючи в її конкретних чуттєвих формах, є абсолютною у відношенні до нашого пізнання. Абсолютною в тому розумінні, що вона джерело і межа духу, суб'єкт усіх змін.

«Людина — творіння природи, вона існує в природі, підкорена її законам, не може звільнитися від неї, не може навіть в думці вийти з природи. Даремно дух її бажає поринути за межі видимого світу, він завжди змушений вміщуватися в його рамках». [3, 1, 59]. Цими словами відкривається «Система природи» П. Гольбаха — твору, в якому з дивною послідовністю реалізується принцип матеріалістичного сенсуалізму стосовно всіх сфер людської діяльності, які приступні були зору французьких просвітителів.

Однак логіка матеріалістичного сенсуалізму не зупиняється на визнанні матерії, чуттєвої предметності єдиним джерелом

пізнання. Вона йде далі. Якщо свідомість, у тому числі й мислення, співвідносна тільки з чуттєвим, тільки з матерією, то остання співвідносна тільки сама з собою, — і ось вже перед нами, як уже говорилося, основна теза матеріалізму: тільки чуттєве існує; немає іншого буття, окрім буття матеріального. Матерію не можна вивести з чогось чи звести до чогось, вона існує в собі, через себе, внаслідок власної необхідності і ні до чого не відноситься. Це те, що цілком правомірно можна назвати абсолютним існуванням. Конспектуючи «Лекції про сутність релігії» Л. Фейербаха, В. І. Ленін спеціально виділяє ті місця, де розвивається ця думка: «природа є первісна, перша і остання істота, за межі якої ми не можемо вийти» [4, 2, 583]. «у філософії взагалі чуттєве є перше: але перше не тільки в розумінні спекулятивної філософії, в якій перше означає те, за межі чого треба вийти, але перше в розумінні такого, що не виводиться з другого, через себе самого існує і істинне» [4, 2, 583].

В. І. Ленін у зв'язку з цим зауважує на полях конспекту: «чуттєве = перше, само по собі існуюче і істинне» [2, 38, 52]. І, нарешті, з приводу висловлювання Л. Фейербаха про те, що людина не має ніякого уявлення, ніякого передчуття іншої дійсності, іншого існування, крім чуттєвого, фізичного, яке виражає *credo* великого мислителя, В. І. Ленін зауважує: «чудове порівняння!» [2, 38, 61].

Підсумовуючи сказане — а йшлося про основні, найсуттєвіші аспекти співпадання об'єктивного сенсуалізму і матеріалізму, — наведемо висловлювання В. І. Леніна, яке стане відправною точкою для наступного викладу проблеми, що нас цікавить: «Ми вже бачили, що Фейербах захищає об'єктивний сенсуалізм, тобто матеріалізм» [2, 14, 181].

Отже, об'єктивний сенсуалізм є матеріалізм. Сенсуалізм, за словами В. І. Леніна, є також перша посилка теорії пізнання [2, 14, 108]. Сформувавшись остаточно наприкінці XVII століття, сенсуалізм протягом наступних віків став основною передумовою і відправним пунктом розвитку новітнього матеріалізму.

На зв'язок сенсуалізму з гуманістичними і соціалістичними ідеями нового часу неодноразово вказував К. Маркс: «...є два напрями французького матеріалізму: один веде своє походження від Декарта, другий — від Локка. Останній напрям матеріалізму становить, переважно, французький освітній елемент і веде прямо до соціалізму. Перший, механістичний матеріалізм вливається у французьке природознавство у власному розумінні слова» [1, 2, 133].

У Гельвеція, що, за словами К. Маркса, теж виходить з Локка, матеріалізм набуває власне французького характеру: «Природна рівність людських розумових здібностей, єдність успіхів розуму з успіхами промисловості, природна доброта людини,

всеомогутність виховання — ось головні елементи його системи» [1, 2, 137].

К. Маркс пише, що напрям французького матеріалізму, пов'язаний з сенсуалістичним вченням К. Локка, «вливається безпосередньо в соціалізм і комунізм» [1, 2, 138].

Аналізуючи численні висловлювання К. Маркса і В. І. Леніна, не можна не дійти висновку, що згодне з вчень, пов'язаних зі становленням матеріалістичного погляду на природу і суспільство, а також матеріалістичної теорії пізнання, не дістало такої ж високої оцінки засновників марксизму-ленінізму, як принцип матеріалістичного сенсуалізму.

Чому ж принцип сенсуалізму так не повезло в нашій філософській літературі? Чому цьому вченню приділяється досить скромне, — щоб не сказати більше, — місце при висвітленні історії становлення філософського матеріалізму і вчення наукового комунізму? Чим пояснити ту обставину, що в довідкових та учбових виданнях, та й навіть в монографічній літературі з теорії пізнання про сенсуалізм говориться скоромовкою, побіжно відзначається його значення для розвитку матеріалістичної гносеології, а головна увага скеровується на його обмеженість, на можливості його ідеалістичної чи емпіричної інтерпретацій? З чим пов'язане таке прохолодне, а іноді й підозріле ставлення до вчення, що було чи не найплототворнішим за своїми наслідками в історії нової філософії?

Навряд чи можливо в одній статті проаналізувати всі гносеологічні причини, що пояснюють таке ставлення до вчення сенсуалізму. Одна з найочевидніших причин полягає в надзвичайній широті, можна навіть сказати ємності цього принципу, і ця обставина не могла не вплинути на його історичні долі. Виникнувши безсумнівно як матеріалістичне вчення, що протистояло схоластиці, раціоналістичній спекуляції і теології, сенсуалізм, як і будь-який сильний напрямок людської думки, зазнавав ревізії з позицій найрізноманітніших філософських шкіл. До сенсуалізму апелювали суб'єктивні ідеалісти, позитивісти, неокантіанці, представники різного роду етичних і психологічних вчень. Хіба що тільки теологія і об'єктивний ідеалізм не змогли — внаслідок традиційних особливостей своєї догматики — сказати своє слово про «крайності матеріалістичного сенсуалізму» і запропонувати свій, більш прийнятний варіант. Вони беззастережно відкидали його.

Діалектико-матеріалістичний і тим самим історичний підхід до сенсуалізму має на увазі всебічне вивчення його ролі як в підриві середньовічної схоластики, так і в підготовці фундаменту наступних гносеологічних вчень. Разом з тим історизм вимагає насамперед співвіднести сенсуалізм з умовами, що викликали його до життя, — і тільки тоді можна буде відокремити його основне ядро від усіх наступних нашарувань і фальси-

фікацій. Ємність принципу сенсуалізму, про яку ми згадували, має відносний характер і визначається насамперед відношенням до нього тих чи інших філософських напрямів і шкіл; теоретично можливості фальсифікації будь-якого вчення безмежні. Але у відношенні до матеріалізму теоретичний зміст сенсуалізму стабілізувався до середини минулого століття, і не тільки основні принципи, а й значну частину наслідків, що з них випливає, ми знаходимо в працях Л. Фейербаха — безпосереднього попередника діалектико-матеріалістичної гносеології. К. Маркс і Ф. Енгельс, як писав В. І. Ленін, не зупинялися на вирішених питаннях, вони просували (розвивали) матеріалізм далі. Своє ставлення до сенсуалізму К. Маркс і Ф. Енгельс висловили в «Святому сімействі». Взірцем використання вчення сенсуалізму в боротьбі проти реакційної філософії є книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Зупинимося детальніше ще на деяких причинах, якими, на нашу думку, пояснюється недооцінка вчення сенсуалізму. Дехто не бачить безпосереднього зв'язку між сенсуалізмом і філософським матеріалізмом. Цей зв'язок декому видається надзвичайно складним і опосередненим. Постійно підкреслюється, що сенсуалізм веде до матеріалізму тільки при наявності якихось особливих умов, які звичайно не оговорюються. Так, черговим стало твердження про те, що «сенсуалізм за певних умов веде до матеріалізму» — див., наприклад, «Філософський словарь», стор. 463. Правомірне питання: а за яких саме умов? Необхідно тільки визнати відчуття за об'єктивне джерело пізнання — і перед нами філософський матеріалізм? Чи однакові умови переходу на позиції матеріалізму через сенсуалізм, скажімо, для Локка, Гельвеція або Канта? Відповідей на ці питання звичайно уникають. А суть справи полягає в тому, що судження «сенсуалізм за певних умов веде до матеріалізму», яке належить В. І. Леніну, стосується не всього сенсуалізму в цілому, тим більше не сенсуалізму Гельвеція чи Фейербаха, а тільки... філософії Канта. В. І. Ленін, характеризуючи філософію Канта як компроміс матеріалізму з ідеалізмом, як сполучення в одній системі різнорідних, протилежних філософських напрямів, пише: «Коли Кант допускає, що нашим уявленням відповідає щось поза нами, якась річ в собі, — то тут Кант матеріаліст. Коли він оголошує цю річ в собі непізнаванною, трансцендентною, потойбічною, — Кант виступає як ідеаліст. Визнаючи єдиним джерелом наших знань досвід, відчуття, Кант спрямовує свою філософію по лінії сенсуалізму, а *через сенсуалізм, при певних умовах, і матеріалізму*. Визнаючи апіорність простору, часу, причинності і т. д., Кант спрямовує свою філософію в бік ідеалізму» [2, 14, 177] (курсив наш. — Г. С.).

Не важко зрозуміти, що ті «певні умови», що забезпечують перехід від кантіанства до матеріалізму, які, пише В. І. Ленін,

полягають не тільки у визнанні відчуттів єдиним джерелом пізнання, а й у довірі до свідчень органів чуттів, відмові від непізнання речей у собі, від апіоризму тощо, тобто від усього того, що складає ідеалістичний зміст філософії Канта. І, розуміється, дивним було б ставити подібні вимоги до інших мислителів, тим більше до французьких матеріалістів чи до Фейербаха.

«Певні умови», що забезпечують перехід від кантіанства до матеріалізму, власне, і є основним змістом матеріалістичного сенсуалізму. Тому, слідом за В. І. Леніним, ми цілком обгрунтовано можемо твердити, що послідовний об'єктивний сенсуалізм є матеріалізм. Біда Канта була в тому, що він був не послідовним сенсуалістом, в тому, що — на відміну від французьких матеріалістів і Фейербаха — він виводив з відчуттів не весь зміст людських знань. Гносеологічною передумовою апіоризму Канта було твердження, що простір, час, причинність, необхідність та ін., на відміну від речей у собі, не дані нам у чуттєвому досвіді, а тому джерело їх походження не чуттєвість, а апіорні форми чуттєвості і розуму.

Для Фейербаха, філософські погляди якого розвивалися від об'єктивного ідеалізму до матеріалізму, цей перехід мав зовсім інший вигляд. Оскільки Гегель не заперечував можливість пізнання об'єктивного світу, предметно-чуттєвої дійсності як такої, але розглядав її не як самостійне існування, а як форму інобуття абсолютного духу, Ф. Енгельс мав повне право назвати його ідеалізм матеріалізмом, вивернутим навиворіт. Якщо відкинути основну гегелівську посилку, що пояснює природу з саморозвитку абсолютного духу, то теорія пізнання об'єктивного ідеалізму неминуче наповнюється матеріалістичним змістом. Тому для Фейербаха перехід на позиції об'єктивного сенсуалізму одночасно означав перехід на позиції матеріалізму без будь-яких проміжних стадій. Через те, що послідовний абсолютний ідеалізм, поставлений з голови на ноги, не може бути послідовним сенсуалізмом, а тим самим і матеріалізмом.

Чи був послідовним сенсуалістом Дж. Локк? У своїх основних послілках — так, але не в наслідках, що витікали з них. Локк був до кінця послідовним у боротьбі проти раціоналізму з його вченням про вроджені ідеї, недовірям до чуттєвості, абсолютизацією дедуктивного методу і т. д. Проте, як і більшість великих мислителів XVII ст., він не був вільним від теїстичних передсудів. У зв'язку з цим К. Маркс зазначає, що як Гоббс знищив теїстичні передсуди беконівського матеріалізму, так Коллінз, Додуелл, Кауард, Гартлі, Прістлі і т. д. знищили останні теологічні межі локківського сенсуалізму. Деїзм — принаймні для матеріаліста — є не більше, як зручний і легкий спосіб відбутися від релігії» [1, 2, 136—137].

Тут доцільно зауважити, що «Святе сімейство», звідки узято попередню цитату, — спільна праця К. Маркса і Ф. Енгельса, проте, як зазначає Ф. Енгельс у «Вступі до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки», розділ присвячений англійському матеріалізму XVII ст., належить К. Марксу [див. 1, 22, 286].

Дж. Локк, послідовно захищаючи положення про те, що все існуюче може бути пізнаним виключно через відчуття, не зміг або не схотів через емпіричні передсуди англійського матеріалізму об'єктивно сформулювати положення про те, що існує тільки чуттєве, і залишив тим самим відкритим питання про існування надчуттєвого.

Далі. Звичайним є закид на адресу сенсуалізму в однобічності, в абсолютизації чуттєвого пізнання і недооцінці логічного мислення, в нездатності побачити якісну різницю між чуттєвим і раціональним відображенням дійсності. Як було показано вище, багато хто з дослідників не бачить ніякої різниці між сенсуалізмом і емпіризмом, ототожнюючи їх — наприклад, див. [6, 49, 32; 7, 461].

І справді, вихідні посилки сенсуалізму і емпіризму однакові — обидва вчення виходять з відчуттів, з досвіду, визнаючи їх єдиним джерелом пізнання. Обидва напрями вважають, що весь зміст свідомості (включаючи чуттєвість, мислення, емоції, спонукання і т. д.) кінець кінцем необхідно розглядати як результат впливу предметної дійсності на органи чуттів. Застосовуючи принцип, відомий у філософії як «бритва Оккама», і сенсуалісти, і емпірики твердили, що те, що пояснюється однією чи кількома причинами, не вимагає для свого пояснення додаткових причин. Якщо зміст свідомості можна до кінця вичерпно пояснити з відчуттів, які вони розглядали як відображення об'єктивної дійсності, то тим самим відпадають, стають зайвими такі причини, як вроджені ідеї, віра і т. ін. І емпіризм, і сенсуалізм однаковою мірою були ворожі середньовічній схоластиці, теології, спекулятивному раціоналізму; їм була властива впевненість в істинності показань органів чуттів і повага до досвіду, експерименту. Навіть теїстичні передсуди деяких представників англійського матеріалізму XVII століття не похитнули віри цих вчень у примат необхідності природи по відношенню до практичної діяльності людини. Повага до природи, переконаність у тому, що мова природи може і мусить бути перекладена на мову людського пізнання, — все це в однаковій мірі характеризує світовідчужання Бекона, Гоббса і Локка. І сенсуалізм, і емпіризм були покликані до життя потребами нового природознавства і рішучою опозицією до духовних цінностей, породжених пануванням середньовічної ідеології.

Вище ми навели основні моменти, що об'єднують сенсуалізм і емпіризм, проте далі починаються розходження — і надзви-

чайно суттєві — розходження, які й визначили різні долі цих вчень.

Насамперед зазначимо, що емпіризм самою своєю суттю не може не бути складовою частиною, окремою гранню, певною стороною, моментом вчення сенсуалізму, однак вирваний із загального контексту і абсолютизований, він неминуче вироджується і стає однобічним і теоретично надзвичайно збідненим, а тому зазнає критики як з боку матеріалізму, так і з боку послідовного ідеалізму.

Емпіризм, на відміну від сенсуалізму, ніколи не робив спроб до кінця вияснити відношення мислення до буття, духу до природи, без чого, як відомо, послідовне філософське мислення є неможливим.

Твердження про односторонність сенсуалізму, про ігнорування ним логічного мислення як якісно відмінної від чуттєвості форми відображення, є невірними або ж в усякому разі значно перебільшеними. Жоден з видатних представників об'єктивного сенсуалізму, від Бекона до Фейєрбаха, не применшував ролі розуму і не зводив логічні поняття до механічної суми елементів чуттєвості. Локк, за словами К. Маркса, «обґрунтував філософію *bon sens*, здорового людського глузду, тобто сказав побічно, що не може бути філософії, *відмінної від розуму*, який спирається на показання здорових людських чуттів» [1, 2, 137] (курсив наш. — Г. С.).

Визнання досвіду, чуттєвості єдиним джерелом пізнання не виключає, а навпаки ще більше зумовлює необхідність мислення. Так, за словами Фейєрбаха, Бекон «был меньше всего эмпириком в обычном смысле слова, а тем более не был отрицательным эмпириком в отношении к более глубокому, к философии. ...он называл, и с полным правом, опыт, представляющий, по его воззрению, в области природы самую тесную связь мышления и чувственного восприятия» [5, 1, 94].

Там же, аналізуючи філософські погляди Ф. Бекона, Л. Фейєрбах зауважує, що досвід «в смысле научного опыта, а не опыта тождественного с жизнью, переживанием, представляет точку зрения, как иногда думают, не непосредственно данную и понимаемую, не детскую, не первоначальную и обоснованную сама собой, а имеющую в основе своей существенно определенный принцип духа».

І, нарешті, Л. Фейєрбах, підсумовуючи аналіз методологічних основ нового природознавства, основоположником яких був Ф. Бекон, пише, що «как чувства, так и рассудок, сами по себе недостаточны для опыта и познания, они нуждаются в определенных вспомогательных средствах, т. е. в определенном наблюдении и руководящих правилах, в определенном закономерном указании и методе. Ибо чувство само по себе слабо и обманчиво, даже инструменты незначительно увеличивают его

силу, поэтому всякое истинное познание природы... получается через точное специальное соблюдение всех инстанций».

Цікаво відзначити різницю щодо розуміння досвіду теоретично мислячими сенсуалістами і емпіриками. Якщо для емпірика відчуття, переживання і досвід є поняттями тотожними, якщо досвід, як це твердять емпірики, дається нашому пізнанню як такий, і ми нічого не маємо права додавати до нього від себе, бо досвід говорить сам за себе — в цьому полягає традиційна точка зору природничонаукового емпіризму, — то з точки зору матеріалістичного сенсуалізму у поняття досвіду включається не тільки чуттєве споглядання, а й наше розумне відношення до нього. Досвід говорить, однак, не сам собою і не за себе, а тільки в перекладі на мову людського мислення. Послідовний емпірик твердить, що мислення, яке привноситься нами до царини досвіду, тільки затемнює «мову природи», яким говорить досвід. Так, відповідає матеріаліст, проте, на жаль, далеко не всі розуміють мову природи, на якій говорить досвід: нею треба володіти — і тут на допомогу прийде тільки мислення.

Емпіризм в традиційних його формах, характерних для XVII—XVIII століть, є результатом механічного, теоретично неосмисленого перенесення принципів сенсуалізму в галузь природничонаукового пізнання. Він був складовою частиною метафізичного методу мислення. У цьому плані емпіризм характеризується, як уже зазначалося, абсолютизацією досвіду, яка виражалася не в тому, що досвід визнавався єдиним джерелом пізнання, а в нехтуванні, іноді й навіть у третируванні ролі теоретичного мислення. Безумовна перевага віддавалася повній або неповній індукції як єдино можливій основі для загальних умовисновків. Дедуктивний метод однозначно ототожнювався з раціоналізмом, зберігаючи свої позиції тільки в галузі чистої математики. Критиці емпіризму присвячено багато сторінок енгельсівського «Анти-Дюрінга».

Маючи на увазі емпіризм, В. І. Ленін писав, що критерій практики ніколи не може самою суттю справи підтвердити чи спростувати *цілковито* якого б то не було людського уявлення. Тільки єдність досвідного і теоретичного пізнання створює необхідні умови для плідного розвитку науки.

Емпіризм у своєму наступному розвитку став фундаментом для виникнення різних позитивістських і неопозитивістських течій буржуазної філософії XIX і XX століть. Сенсуалізм же, поряд з діалектикою Гегеля, був передумовою становлення марксистської гносеології і з повним правом є складовою частиною ленінської теорії відображення.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, 22.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 14, 38.

3. П. Гольбах. Избранные произведения, т. 1, М., 1963.
 4. Л. Фейербах. Избранные философские произведения, т. II, М., 1955.
 5. Л. Фейербах. История философии, т. I, М., 1967.
 6. Большая Советская Энциклопедия, т. 38, 49.
 7. Философский словарь, М., 1952.
 8. Г. Н. Садовский. Ленинское понятие материи и объективный идеализм. «Материалы научно-теоретической межвузовской конференции, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции». Изд-во ХГУ, Харьков, 1967.
-

**ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО
ОПИСУ і ПРИРОДНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЯВИЩ У ФІЗИЦІ**

А. М. Ковальов, А. О. Іваніщенко

Однією з важливих сторін пізнання, що обумовлюють характерні особливості як розвитку природничих наук, так і еволюції теорії пізнання, є опосередкований характер зв'язку між пізнавальним суб'єктом і об'єктом пізнання (природними процесами). Ця опосередкованість процесу пізнання виражається, зокрема, в тому, що розум людини і зовнішня дійсність пов'язані між собою лише через органи чуття і стикаються один з одним тільки у відчуттях і сприйняттях. Які ж риси властиві цьому опосередкованому зв'язку? По-перше, у наших відчуттях і сприйняттях, що є єдиною зв'язуючою ланкою між розумом і зовнішньою дійсністю, безпосередньо даються лише зовнішні сторони реальних об'єктів, хоч нас більше цікавить суть останніх. Наші відчуття і сприйняття не в змозі висвітлити у такому ж оголеному вигляді ті глибокі причинно-наслідкові зв'язки і ті закономірності природи, що обумовлюють в кінцевому підсумку характер перебігу усіх явищ природи, і відповідно характер впливів, які ми зазнаємо з боку зовнішнього світу. Ці зв'язки і закономірності можуть відкриватися нашої свідомості лише в процесі переробки даних досвіду на рівні понять і теорій. Інакше кажучи, шлях розуму до суті пролягає через відчуття і сприйняття, що безпосередньо її (суть) не відображають. У світлі цього завдання науки постає перед нами у тому, щоб «видимий рух, який лише виступає в явищі, звести до дійсного внутрішнього руху»... [1, 320—321], бо ні про які форми руху, ні про які властивості матерії людина дізнатися не може інакше, як через відчуття і сприйняття [див. 2, 14, 214].

По-друге, у процесі розвитку пізнання було також встановлено, що навіть те, що доступне безпосередньому спостереженню, відображається в наших відчуттях і сприйняттях далеко не абсолютно точно (тобто не у вигляді копій), що кінцевий вид чуттєвих образів, які дані нам у сукупності відчуттів, визначається не тільки об'єктивними характеристиками відображуваних об'єктів, але й специфікою механізму сприйняття людиною предметів зовнішнього світу і їх властивостей. На цю сторону

зв'язку між чуттєвими образами і їх об'єктивними моделями вказував В. І. Ленін, застерігаючи при цьому від одностороннього, перебільшеного розвитку її (цієї сторони) до теорії ієрогліфів у пізнанні. «Безперечно, — писав він, — що зображення ніколи не може цілком зрівнятися з моделлю, але одна річ зображення, інша річ символ, *умовний знак*» [2, 14, 214].

Обидві ці обставини не могли не відобразитися як на розвиткові конкретних наук, так і на розвиткові теорії пізнання. Незнання особливостей зв'язку між розумом людини і зовнішньою дійсністю сприяло в минулому становленню в умах деяких мислителів, наприклад, прихильників емпіризму в науці дещо спрощених уявлень про пізнавальний процес, згідно з яким істина або одразу з'являється в усьому своєму озброєнні як Мінерва з голови Юпітера (і притому де і коли завгодно: Галілея можна було б уявити собі удачливим сучасником Арістотеля), або чисто кількісно нагромаджувалась по частинах (кожна з яких сама була цілком завершеною істиною) у сукупній роботі світлих умів, що можуть її зразу побачити» [12, 145].

Але навіть виявлення цих особливостей зв'язку розуму пізнаючого суб'єкта з матеріальними об'єктами не зразу привело до діалектико-матеріалістичного розуміння процесу пізнання.

Група філософів, абсолютизуючи значення певного незбігу між ідеями нашої свідомості і суттю речей, вважала визначення суті речей на основі їх явищ принципово нерозв'язаним.

Найбільш повно ідеї агностицизму були розвинуті у філософських творах І. Канта, ідейним попередником якого був англійський філософ Д. Юм. Признаючи, що «нам дано речі, як такі, що знаходяться поза нашими відчуттями», І. Кант разом з тим стверджував, що «про те, якими вони можуть бути самі по собі, ми нічого не знаємо, а знаємо тільки їх явища, тобто уявлення, які вони в нас викликають, діючи на наші органи чуття» [8, 105]. За думкою Канта, «досвід ніколи не дасть пізнання природи речей у собі», бо, вказуючи на те, що щось існує і як це щось існує, він, разом з тим, «ніколи не навчає тому, що це необхідно повинно бути так, а не інакше» [8, 112]. Дійсним об'єктом пізнання у нього виступає світ явищ «речей у собі»: за Кантом це і є та сфера, що дійсно доступна людському пізнанню — явища, становлячи світ чуттєвих асоціацій, знаходяться в самій свідомості і тому про них суб'єкт може мати справжнє і вірогідне знання. Пізніше елементи агностицизму з теорії пізнання Канта одержали дальший розвиток у філософських побудовах О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера, Е. Маха, Г. Когена та ін.

Як же стояли справи в цьому плані в самому природничо-науковому пізнанні, наприклад, у фізиці? Вже давно є істиною, що в гносеологічних концепціях, які розробляються у філосо-

фії, нерідко з випередженням часу порушуються проблеми, що тільки пізніше стають актуальними і для самих дослідників¹.

Довгий час (аж до кінця XIX ст.) суперечки філософів навколо проблеми про завдання пізнання і тих питань, що безпосередньо з нею пов'язані, не хвилювали фізиків. Успішний розвиток фізики не давав їм яких-небудь серйозних підстав для сумнівів у своїх можливостях пізнання зовнішнього світу. Вони були захоплені перспективою завершення загальної системи матеріального світу, тобто практично здійснювали проникнення в суть світу «речей у собі». Вони надавали своїм теоріям онтологічного значення: зверх результатів досвіду, за межами результатів досвіду становили реальне пізнання матеріального світу, з великим довірям відносилися до здібностей людського духу і надто легко думали руками взяти останні причини всіх речей [2, 14, 232, 240]. Ті наукові і практичні досягнення, що супроводжували їх у напруженій роботі, зміцнювали в них ці уявлення і надійно охороняли їх від захоплення новітніми відкриттями сучасних їм філософів. У цей період природознавці більше боялися безробіття, що як їм тоді уявлялося, насувалося. За словами відомого французького хіміка — ядерника Жака Бержье, «вчені готувалися покинути трон, але спершу вони вирішили покінчити з «авантюристами» — людьми, що мислять, мріють і наділені уявою» [15, 68].

Останнє їм зробити не вдалося, бо в кінці XIX ст. ситуація у фізиці стала у несподіваному напрямку змінюватися. У світлі нових фізичних відкриттів, таких, як відкриття електрона, рентгенівських променів, встановлення залежності маси тіл від їх швидкості і т. д., все більш очевидно ставала криза ґносеологічних установлень, що історично склалися в природознавстві. «Загальний розгром» фізичних принципів деякі вчені сприйняли дуже хворобливо. Колишня одностайність фізиків змінилася крайньою розбіжністю в основних ідеях, з'явилася схильність впадати в протилежну помилку — скептицизм.

І вже не філософи, а певна частина фізиків, що були, як і більшість природознавців, стихійними матеріалістами, від неможливості триматися попросту і виключно традиційного способу відображення світу (механістичного способу) перескочила взагалі до неможливості науки про природу. В їх очах криза у фізиці відняла в останньої всяке значення з точки зору пізнання природи. Поняття і закони фізичних теорій ця група фізиків розглядала тепер вже тільки як продукти людської свідомості, зручні фікції, прийоми систематизації даних досвіду, логічні необхідності і таке інше, за якими немає ні реальних об'єктів, ні реальних зв'язків між цими об'єктами. Інши-

¹ У цьому плані цікавою здається думка Ф. Розенберга про те, що для повного розуміння розвитку фізики необхідно, перш за все, знайомство з розвитком філософії [16, 28—29].

ми словами, в фізиці з'явилася «нова течія», яка відкидала антологічну цінність теорій і надзвичайно підкреслювала феноменологічне значення фізики [див. 14, 230—235].

При обґрунтуванні своєї позиції «нова течія» у фізиці невідко посилалася на те, що і решта фізиків перейшла до феноменологічного опису фізичних процесів. На думку новоз'явлених агностиків, цю обставину слід розцінювати не інакше як відмову більшості фізиків від усяких пошуків пізнання того, що стоїть за світом чуттєвих даних, як абсолютне торжество феноменології в науці.

Але це була явно неправильна оцінка ситуації у фізиці, бо більшість фізиків, незважаючи на загибель ряду уявлень про окремі фрагменти та сторони дійсності, незважаючи на певне «торжество» у цьому плані математичного апарату, який формально описував зв'язок між даними досліду¹, все ж продовжувала, як і раніше, вважати основним завданням своєї науки розуміння об'єктивної реальності, що з'являється нам у відчуттях, чуттєвих даних досліду.

Потяг фізиків до феноменологічного опису природних процесів пояснюється в цьому випадку насамперед тим, що вчені, наочно спостерігаючи жорстоку загибель цілого ряду своїх уявлень про окремі сторони зовнішнього світу, стали більш обережними (а іноді, можливо, і занадто обережними) у висуванні конкретних природних інтерпретацій досліджуваних явищ². Цікаву думку з цього приводу висловив великий німецький фізик Г. Герц. «Коли ми... запитаємо, чому, власне, сучасна фізика любить у своїх міркуваннях вживати енергетичний спосіб вислову, то відповідь буде така: тому, що таким чином найзручніше уникнути того, щоб говорити про речі, про які ми дуже мало знаємо» [2, 14, 260].

В уявленні багатьох природознавців кінця XIX ст., одним з представників яких виступає Г. Герц, феноменологічний опис не являв собою останнє слово науки в боротьбі за істину. Зокрема, той же Г. Герц не залишав надії, що даліше вивчення ефіру дозволить, кінець кінцем, висловити певне міркування про суть «старої матерії, її інерції і сили тяжіння» [2, 14, 260].

Приклади дослідження даних досвіду в межах чистої феноменології, тобто приклади встановлення зв'язків між даними

¹ Тут ми маємо на увазі те, що формально-логічний апарат фізичних теорій не зазнав істотних змін під час розвитку кризи в природознавстві.

² У книзі «Логика научного исследования» (11, 118) говориться про природну інтерпретацію теоретичних абстракцій (термінів), під якою розуміється «інтуїтивне уявлення тих об'єктів, ідеалізацією яких виступає система понять даної теорії». У даній статті під природною інтерпретацією явищ розглядаємо процес припущення і встановлення (в межах якісного підходу) тих реальних об'єктів, процесів і зв'язків, що можуть приховуватися (стояти) за світом явищ, доступних чуттєвому сприйманню (за допомогою приладів і без них).

досвіду без поглиблення у суть останніх, можна спостерігати вже на світанку самої фізики.

Так, не вникаючи у суть процесів, що обумовлюють особливості руху космічних тіл, абстрагуючись від причин, які змушують тіла рухатися, І. Кеплер, вивчивши результати спостережень за небесними тілами датського астронома Т. Браге, зумів знайти рівняння, що однозначно описують рух планет. Відомо також, що цим методом пізнання широко користувався і один з засновників експериментально-математичного природознавства Г. Галілей, який жив в один час з І. Кеплером.

Очевидно, не заперечував проти такого підходу до науки і І. Ньютон. За свідченням Р. Фейнмана, він готовий був у ряді випадків розглядати свою теорію тяжіння лише як описову теорію [18, 37]. У цьому зв'язку можна помітити, що в його відомому вислові «гіпотез не вигадую» — виявляється та ж обережність, що, як вказувалося вище, стала характерною для фізиків у період відбудови ними своєї науки з руїн кінця XIX ст.

Але особливо чітко уявлення про значення опису як плодотворного методу пізнання виявляється у працях і висловлюваннях Г. Кірхгофа. Належно оцінивши можливості широкого використання досягнень математичного опису в природно-науковому пізнанні, він, наприклад, виступив ініціатором створення такої галузі фізики, як «чиста механіка», до якої входили б лише описи механічних рухів, що відбуваються у природі (без вияснення причин цих рухів). Відповідно до цього був визначений ним і предмет механіки — рух матеріальних точок, жорстких твердих тіл, незмінних речовин і т. д. [9, 1—5].

Разом з тим з цього ні в якому разі не випливає, що Г. Кірхгоф розглядав усю науку лише як опис [14, 49], бо при всій своїй неприязні до таких понять, як маса і сила, він, виходячи з його різнобічної наукової діяльності¹, не міг бачити останньою метою науки опис властивостей ідеалізованих об'єктів. Свою чисту механіку Г. Кірхгоф, очевидно, розглядав як основу, на яку можна було б спертися при розгляді складних явищ, основу, покликану пояснити особливості руху реальних (а не тільки ідеалізованих) об'єктів.

Одностороннє обмеження завдань фізичної науки одним лише описом, притому не реальних процесів поза нами, а тих чуттєвих асоціацій, що дає нам досвід, ми знаходимо у відомого фізика і філософа Є. Маха. По суті, саме в гносеології Є. Маха (розробленій останнім стосовно перш за все фізики) вперше опис чуттєвих даних (особливо засобами математики), розглянуто з позиції суб'єктивно-ідеалістичної філософії, зводиться у ранг кінцевого завдання фізичного пізнання.

¹ У результаті аналізу емпіричних даних, одержаних ним разом з Р. Бунзеном, він пояснював, наприклад, природу фраунгоферових ліній.

Є. Мах і його прихильники абсолютизації феноменології у фізиці посиляються при цьому на ту особливість розвитку фізичних знань, що в них (цих знаннях) математичні рівняння, які пов'язують дані досвіду, «зберігають, однак, своє значення», у той час як їх фізичне обґрунтування (інтерпретація) не має такого «загального і постійного значення» [13, 191]¹. До того ж Мах і його послідовники не забували скористатися і тією обставиною, що фізики у своєму природному прагненні одержати об'єднане і економічне знання всупереч широкому використанню можливостей, які дає їм математика, нерідко досягали такого рівня абстрактності, настільки відривалися від процесів, що безпосередньо спостерігаються у природі, що потім самі не завжди могли зрозуміти фізичний зміст одержаних ними рівнянь і формально-логічних схем.

Зокрема за свідченням Л. Больцмана, вже теорія Максвелла для більшості фізиків 70—80-х років стала книгою за сімома печатками [10, 5]. «Замість зрозумілих і світлих образів, — писав, наприклад, один з цієї більшості фізиків, — є прагнення до якихось таємних схем, що не підлягають чіткому уявленню» [7, 19]. Варто уваги, що навіть такий загальновизнаний спеціаліст у питаннях, що торкаються природи електромагнітних явищ, як Г. Герц, і той писав у свій час, що, захоплюючись теорією Максвелла, він не завжди був переконаний, що вгадував фізичну суть її рівнянь. Нарешті, і він був згоден бачити в теорії Максвелла одні лише рівняння Максвелла [6, 125].

Ще більш різко відзначені особливості розвитку фізичних знань (більша, порівняно із змістовною частиною, стабільність формально-логічної, описової частини теорії, і зростання ступеня абстрактності способів відображення тих зв'язків реального світу, які виявляються при аналізі емпіричних даних) виявляються в наш час². Однак було б явною помилкою вбачати у розповсюдженні феноменології в науках торжество махістської гносеології.

Вже тепер при ретроспективному погляді на фізику можна помітити, що в різні історичні епохи об'єкти фізичного пізнання

¹ Ця особливість у розвитку фізичних знань дійсно має місце. Якщо Є. Мах виявляє її при спостереженні за допомогою, наприклад, вчення Блека про теплові процеси, то ми можемо вказати зараз і на більш вагомий досвід на користь її реальності — рівняння Максвелла без істотних змін використовуються і сьогодні, що до фізичної інтерпретації, то остання зазнала суттєвих змін (механічне їх трактування на основі субстанційного ефіру для нас вже неприйнятне).

² Своєрідним відображенням цього факту є переконання А. Н. Вьялькві в тому, що для нашої третьої епохи в пізнанні (на відміну від першої, коли вчені прагнули проникнути в суть явищ, розглядаючи світ як єдине ціле, і від другої, коли при поясненні тих або інших явищ природи вчені абстрагувалися від останньої дійсності) «характерне прагнення тільки розрахувати те або інше явище» [4, 142—143].

були різними. Спочатку фізика вивчала в основному поведінку макротіл, потім її увагу було акцентовано на вивченні теплових процесів і електромагнітних явищ і тільки наприкінці XIX ст. фізики приступили до вивчення структури атома, а за раз і елементарних часток. Очевидно, що це поглиблення людського пізнання нескінченне, бо і «електрон є так само *невичерпний*, як і атом»... [2, 14, 240].

У цій зміні об'єктів є своя закономірність: пізнання йде від більш доступного і більш простого до менш доступного і менш простого. У світлі цього закономірним є і те, що природна інтерпретація явищ, яка раніше викликала у вчених певні утруднення, тепер все більше і більше обростає додатковими труднощами. Відповідно до цього феноменологічний підхід, що завжди передував динамічному «висвітленню» тих чи інших явищ природи, у процесі створення фізичних теорій мікроявищ набуває все більшої ваги: перш ніж перейти до розробки динамічних теорій, вчені прагнуть зібрати якомога більше описового матеріалу, фіксуючи його в тих чи інших феноменологічних теоріях.

І якщо тепер багато фізиків приділяє більше уваги феноменологічному підходу в пізнанні, то у більшості випадків цей факт слід розглянути не стільки як наслідок ідеалістичних помилок цих вчених, скільки як деяку закономірність, продиктовану ним, по-перше, тим, що пізнається черговий новий об'єкт (світ елементарних часток), а по-друге, тим, що цей черговий новий об'єкт знаходиться значно далі від наших органів чуття.

У зв'язку з вищевикладеним важко погодитися з будь-яким протиставленням феноменологічного і динамічного підходів у фізичному пізнанні. Зокрема, важко погодитися з точкою зору, згідно з якою в пізнанні, наприклад, світу елементарних часток слід віддавати перевагу пошукам нових уявлень та ідей, які були б адекватні цьому новому світу явищ¹.

Адже справа не в тому, чому віддати перевагу (використанню старих ідей та понять чи пошукам нових ідей та понять), а в тому, що практично можна зробити на теперішньому етапі пізнавального освоєння того чи іншого об'єкта. Висуванню ідей понять повинен передувати феноменологічний опис, бо нелегко «говорити про речі, про які ми дуже мало знаємо» (Г. Герц).

Разом з тим ми приєднуємося до критики Р. О. Ароновим прихильників абсолютизації феноменологічного опису в фізиці, які заперечують потребу динамічних теорій у науках [3, 78—86] і згідно з цим принижують значення природної інтерпретації даних у фізичному пізнанні. Як пише в одній з своїх останніх статей В. Гейзенберг, «хоча вони (феноменологічні теорії)... нерідко дозволяють дуже точно наперед вирахувати нові екс-

¹ Досить повно ця тенденція у фізиці охарактеризована в роботі Р. О. Аронова [3].

перименти або дальші спостереження, все ж вони не дають справжнього пізнання речей» [5, 732].

У зв'язку з цим, торкаючись стану сучасної фізики, В. Гейзенберг підкреслює «значення тих областей теоретичної фізики, ...що тільки недосконало можуть характеризуватися виразом «фізичне розуміння» [5, 732]. У даний час недостатність одного феноменологічного опису у фізичному пізнанні усвідомлюється не тільки В. Гейзенбергом, але й іншими відомими фізиками як у нас, так і за кордоном. Характерним є виступ з цього приводу фізика А. А. Тяпкіна, де він «дальший розвиток розуміння існуючих теорій» розглядає як одне з важливих завдань, що стоять перед фізиками теперішнього покоління. «Вже на прикладі спеціальної відносності, яка, до речі, є найпростішою серед теорій, що являють собою фундамент сучасних фізичних поглядів, виявляється можливість значного поглиблення її розуміння за рахунок вияснення деяких положень, що розуміються формально» [17, 750].

Таким чином, історія розвитку фізичного пізнання відкриває одну з характерних його особливостей: становлення будь-якої фізичної теорії включає в себе як феноменологічний підхід (встановлення зв'язків між фактами, що спостерігаються), так і динамічний підхід (розкриття причин і умов формування фактів і зв'язків між ними). Тому дослідження методологічних аспектів як феноменологічного підходу до явищ, так і процесу їх природної інтерпретації являє собою безсумнівний інтерес для розуміння розвитку фізичної теорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
3. Р. А. Аронов. Соотношение феноменологических и динамических теорий в физике элементарных частиц. «Вопросы философии», 1969, № 17.
4. А. Н. Вяльцев. Дискретное пространство — время. М., 1965.
5. В. Гейзенберг. Роль феноменологических теорий в системе теоретической физики. УФН, 1967, т. 96.
6. Г. Герц. Исследование по распространению электрической силы из предистории радио. М.—Л., 1948.
7. Д. Гольдгаммер. Наука и истина. 1904.
8. И. Кант. Сочинения, т. 4, ч. I, М., 1965.
9. Г. Кирхгофф. Механика. Лекции по математической физике. М. 1961.
10. Г. Кудрявцев. Предисловие к кн.: Д. К. Максвелл. Избр. произвед. по теории электромагнитного поля. М., 1952.
11. Логика научного исследования. М., 1965.
12. М. К. Мамардашвили. Формы и содержание мышления. М., 1968.
13. Э. Мах. Популярно-научные очерки. СПб, 1909.
14. М. В. Мостепаненко. Философия и физическая теория. М., 1969.
15. Е. И. Парнов. На перекрестке бесконечностей. М., 1968.
16. Ф. Розенберг. История физики, ч. I, М.—Л., 1934.
17. А. А. Тяпкин. В поисках безумной идеи. УФН, т. 86, 1965.
18. Р. Фейнман. Характер физических законов. М., 1968.

КРИТИКА МАХІЗМУ: В. І. ЛЕНІН І КЛАСИКИ
НОВОЇ ФІЗИКИ

В. В. Шкода

Вже кілька десятиріч марксистки постійно звертаються до Леніна-філософа, до його видатних творів. Ось і тепер, відзначаючи 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, пригадуємо ми іншу подію: весною 1909 р. вийшла у світ книга «Матеріалізм і емпіріокритицизм» [1]. Вона з'явилася своєчасно і саме там, де виникла настійна потреба у критиці махізму. Погляди Маха, що являли, за думкою О. Богданова, філософію природознавства, у той час почали широко розповсюджуватися в Росії. Російські махісти із соціал-демократів виступили з програмою поєднання марксизму з емпіріокритицизмом. Вони вважали, що це приведе до створення гармонійної єдності двох основних галузей наукового пізнання. Махізм оголошувався філософією природознавства, марксизм — природно-науковою філософією соціального життя.

В. І. Ленін показав, що говорити про «поєднання» марксизму з емпіріокритицизмом можна тільки при абсолютному неутті відносно того, що таке філософський матеріалізм [1, 14, 328]. Відкидаючи претензії махістів представляти філософію всього природознавства, В. І. Ленін разом з тим вказував, що «махізм зв'язаний ідейно тільки з однією школою в одній галузі сучасного природознавства» [1, 14, 277], а саме в фізиці.

З того часу минуло більше 60 років. Тепер вже зрозуміло, що позитивізм Маха зазнав, як і передбачав В. І. Ленін, повного краху. Саме тому резонно запитати сьогодні: чому погляди Маха мали такий вплив на гносеологічну орієнтацію багатьох учених?

Відповідь на це питання має значення не тільки для історії науки. Вона допоможе відповісти і на деякі питання сьогоднішнього дня. Адже «Навіщо фізику потрібна філософія?» не відправлена ще до архіву невдало поставлених питань і тут не можна обмежуватися інтерпретацією положень В. І. Леніна,

висунутих у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Слід показати, що ці положення влітаються у прогресивні методологічні концепції нової фізики, що вони були і є у повній відповідності з розвитком природознавства. Цікаво, що сама логіка речей змусила вчених, які поділяли погляди Маха, відійти від них і виступити з їх критикою. У цьому ми вбачаємо підтвердження сили ленінського передбачення.

У даній статті розглядається ставлення до Маха двох видатних фізиків М. Планка і А. Ейнштейна. І М. Планк і А. Ейнштейн кожен у свій час перебували під впливом поглядів Маха, імена цих людей прямо чи посередньо пов'язані з двома фундаментальними теоріями, які найбільш повно подають фізику ХХ ст. і які поставили багато проблем філософського характеру. Жодну з цих теорій Мах не прийняв уже в самій їх основі — негативне ставлення до них впливало з його філософських принципів.

Признаючи, що всяка схема у даному випадку буде умовною, можна все ж спробувати розподілити роботи Маха за тематикою. Вийде три галузі:

а) дослідження з експериментальної фізики;
б) роботи з теоретичної механіки, включаючи дослідження історії механіки;

в) філософські роботи, а також спостереження і дослідні з психології, що були обґрунтуванням філософських робіт.

Як експериментатор молодий Мах став відомим і визнаним. Його дослідження акустичних процесів, що супроводжують політ тіл з надзвуковою швидкістю — значний внесок у розвиток газової динаміки. Природно, що ці роботи не торкалися принципів фізики і характеризують Маха перш за все як творчого працівника науки, що стоїть, по суті, на позиціях стихійного матеріалізму.

Щодо робіт з механіки, то вони були значним явищем у науці, бо виділялися незвичним для того часу критицизмом по відношенню до класичної механіки Ньютона. Цей критицизм, що його не поділяли багато авторитетів, певною мірою сприяв розхитуванню механіцизму як панівного світогляду в науці ХІХ ст.

Відомо, що стан справ у фізиці другої половини ХІХ ст. склався зовсім дивно з погляду сучасного фізика. Це був час торжества механіцизму. Класична механіка розглядалася, як ключ до розшифрування усіх явищ природи. Слід відзначити, що ключ цей був виконаний досконало, розробка формального апарату механіки практично завершилася, і це давало впевненість у тому, що наукова картина світу в основному створена. У передмові до свого фундаментального твору «Лекції з механіки», надрукованому в 1876 р., Кірхгоф писав, що їх програмна ціль — у «закінченому і найпростішому способі опису руху, що має місце в природі» [2, 102]. Вважалося, що подальші зусилля

фізиків повинні бути спрямовані на уточнення деталей в рамках створеної механічної картини світу. Поняття, якими оперували фізики, були абсолютними, встановленими раз і назавжди.

Такі благодушні погляди Мах не поділяв. Він закликав зачасно звикати до думки, що наука — «річ змінна». Мах писав, що «можна зберігати, високо цінувати і також застосовувати результати сучасного природознавства і не будучи послідовником механічного погляду на природу. Цей погляд зовсім не безумовно необхідний для пізнання явищ і такою ж мірою може бути замінений іншою теорією і, нарешті, механічний погляд може бути навіть перешкодою для пізнання явищ» [3, 36].

Вже у роботах з механіки Мах поряд із спеціальними питаннями порушує питання методології науки, виступає з своєю програмою боротьби проти «метафізики» (в кантівському розумінні цього слова). Все «метафізичне», як щось марне і те, що порушує економію науки, повинно бути з неї вигнане.

У філософських роботах Мах висуває свою позитивну програму. Мета фізики, на думку Маха, «полягає у встановленні залежності наших чуттєвих переживань один від одного, а поняття і теорії фізики суть лише засоби для досягнення цієї мети, — засоби тимчасові, якими ми користуємося лише у видах економії мислення (деякі ж фізичні поняття можуть бути визнані навіть аналогіями до ілюзорної речі в собі)» [4, 2].

Все це не могло не викликати певної симпатії у тих, хто бачив слабкості класичної фізики. На межі XIX—XX ст. основні поняття у фізиці дійсно довелося переглядати. З'ясувалося, що маса, у незмінність якої так вірили, може змінюватися, інтервал часу, довжина не є абсолютними поняттями. Відмова від гіпотези ефіру привела до принципу відносності і потім до створення часткової теорії відносності.

У фізиків дійсно існувала необхідність у виробленні принципу розумного обмеження тих допоміжних абстрактних засобів, що вимагаються в теорії. Надалі це виражалося у введенні принципу спостереження, що має спільну ідею з маховським критерієм емпіричної верифікації, хоч і не тотожний з ним.

Безсумнівно, що критицизм Маха прийшовся до речі. Можна з повним переконанням вважати, що завдяки цьому критицизмові науковий світ був підготовлений до того, щоб менш «хворобливо» сприйняти нові уявлення про простір і час, які принесла теорія відносності. Це відзначав і сам її творець.

А. Ейнштейн завжди високо цінував роботи Маха з механіки. У 1916 році він писав: «Мах розумів слабкі сторони класичної механіки і був недалеко від того, щоб прийти до загальної теорії відносності. І це за півсторіччя до її створення! Очевидно, що Мах зумів би створити загальну теорію відносності, якби на той час, коли він ще був молодим, фізиків цікавило питання про те, як слід розуміти сталість швидкості світла» [6, 31].

Часто стверджують, що в історико-біографічному аспекті ставлення Ейнштейна до Маха змінювалося: спочатку Ейнштейн співчував ідеям Маха, але потім виступив проти них.

Ми вважаємо, що слід уточнити, про які ідеї йде мова. На наш погляд, Ейнштейн завжди відрізняв Маха-фізика від Маха-філософа. Він високо цінував першого і навряд чи коли-небудь серйозно поділяв погляди другого.

Може здатися, що це твердження суперечить тому, що писав про це сам Ейнштейн. У 1949 р. в «Автобіографічних замітках», відзначивши заслуги Маха в критиці механіцизму, Ейнштейн далі зауважив: «В молоді роки сильний вплив на мене мала також і ґносеологічна установка Маха, що сьогодні вже для мене в основних пунктах неспроможна. А саме: він недостатньо підкреслив конструктивний і спекулятивний характер всякого мислення, особливо наукового мислення. Внаслідок цього він засудив теорію як раз у тих її місцях, де конструктивно-спекулятивний характер її виступає неприкрито, наприклад, у кінетичній теорії» [6, 266].

У промові, присвяченій 60-річчю М. Планка, Ейнштейн говорив: «Вищим обов'язком фізиків є пошук тих загальних елементарних законів, з яких шляхом чистої дедукції можна одержати картину світу. До цих законів веде не логічний шлях, а лише заснована на проникненні в суть досвіду інтуїція. При такій непевності методики можна гадати, що існує довільне число рівнозначних систем теоретичної фізики; у принципі ця думка безумовно правильна. Але історія показала, що з усіх мислимих побудов у даний момент тільки одне є переважним. Ніхто з тих, хто дійсно поглиблювався у предметі, не буде заперечувати, що теоретична система практично однозначно визначається світом спостережень, хоч ніякий логічний шлях не веде від спостережень до основних принципів теорії. Саме в недостатньому урахуванні цієї обставини серйозно докоряють фізики декого з тих, хто займається теорією пізнання. Мені здається, що в цьому корінь і тієї полеміки між Махом і Планком, що пройшла кілька років тому». [6, 40—41]. Ми не знаходимо тут суттєвої різниці від того, що було написано Ейнштейном пізніше, в 1949 р.

Очевидно, Ейнштейн розійшовся з теоретико-пізнавальними поглядами Маха дуже рано і під молодими роками він, мабуть, мав на увазі студентські роки, коли Мах в своїй історії механіки потрясав догматичну віру в класичну механіку як непорушну основу всієї фізики.

Побічним, але досить сильним доказом тому є самі роботи Ейнштейна. Загальна теорія відносності — це приклад тієї чистої метафізики, з якою так боровся Мах.

Ейнштейн не виступав з критикою теоретико-пізнавальних поглядів Маха спеціально. Він обмежувався окремими заува-

женнями у ряді статей філософського характеру, вказуючи на недооцінку Махом раціонального мислення і творчої інтуїції у процесі пізнання.

Можливо, що на той час, коли у творчості Ейнштейна певне місце стали займати питання філософії науки, необхідності у детальній критиці махізму вже не було. На початку сторіччя новій фізиці довелося визначити своє відношення до махізму, і це взяв на себе один з її представників — Макс Планк.

Дискусія між Планком і Махом привернула увагу всього вченого світу. Обговорювалась проблема об'єктивної цінності фізичних теорій.

За Махом, єдино очевидні твердження описують безпосередні чуттєві сприйняття. Опосередковані теоретичні побудови мають мету по можливості коротко описати зв'язок і відношення початкових даних **досліді**. Тільки останні мають характер реальності. Теоретичні твердження не відповідають чомусь реальному і не мають нічого спільного з питанням про існування зовнішнього світу. Це угоди, штучно винайдені для того, щоб упорядкувати і «економічно» спростити потік чуттєвих сприймань.

Звідси маховський принцип безперервності пізнання. Звідси і патологічний страх «метафізики», що став, за виразом Ейнштейна, якимось страхом емпіричного філософствування.

Апеляція до чуттєвого **досліді** як основи пізнання — це той елемент у системі Маха, який більш за все притягав учених. У свій час він цікавив і Планка. В період свого перебування у Кілі (1885—1889) Планк протягом року спеціально займався махівським позитивізмом, був його знатоком і рішучим послідовником. Пізніше він писав, що «позитивізм Маха був для нього філософським осадом неминучого протвердження після краху гордих чекань, що покладалися на чисто механістичний світогляд».

...Йому (Маху) належить у повній мірі та заслуга, що він перед загрозливим скептицизмом знайшов у відчуттях органів чуття єдино правильний вихідний пункт усякого дослідження природи» [5, 48].

Але Мах не зупинився на запереченні механістичного світогляду. Він пішов далі, відкидаючи всякий фізичний світогляд. Разом з ефіром, ньютонівським простором і часом він заперечував реальне існування і атомів і електромагнітного поля.

Теоретико-пізнавальна програма Маха відіграла певну позитивну роль в переборенні механізму, але для нової фізики вона була непридатною. Більш того, вона могла б затримати розвиток науки. Фізика, пориваючи з механізмом, у своїх теоріях і поняттях все далі відходила від наочності. Абстрактні метаматичні побудови не могли вже інтерпретуватися у формі

фізично-відчутних механічних моделей. Фізичні поняття поступово губили елемент антропоморфізму.

З цих міркувань Планк побудував свою критику махівського емпіризму. Планк розглядав розвиток фізики у плані виключення з неї антропоморфних елементів, зокрема специфічних чуттєвих відчуттів, і підкреслив, що ця тенденція може привести до єдиної теорії. Дійсно, такі галузі фізики, як акустика, оптика, вчення про теплоту виникли незалежно один від одного і спочатку були також диференційовані, як диференціювались у процесі еволюції відповідні органи чуття. Те, що тепер ці науки мають єдину основу у вигляді атомної теорії, пов'язано з відверненням від специфічних особливостей, що проявляються тільки на рівні чуттєвого пізнання.

Те саме спостерігається у розвитку фізичних понять. Спочатку поняття сили виникло з мускульного відчуття, тепер, наприклад, згадування про сили Ван-дер-Ваальса ні в кого не асоціюється з відчуттями, що зазнає людина, приводячи у дію важіль, блок або інші механізми.

Щодо нових понять, то вони з самого початку, як правило, мають абстрактний характер. Досить згадати у послідовності появи хоч би трьох класичних понять, щоб показати тенденцію до абстрагування: сила (Ньютон), енергія (Майер), ентропія (Клаузіус). При введенні ж новіших понять, наприклад, хвильової функції, матриці щільності, квазічастки взагалі не постає питання про наочну інтерпретацію.

Яким же бачить Планк майбутній образ світу? «Цей образ світу буде більш блідим, сухим і без безпосередньої наочності порівняно з яскравою мальовничою розкішшю початкової картини, що виникла з різних потреб людського життя і несла на собі відбиток усіх специфічних чуттєвих відчуттів» [5, 44]. Цю особливість точних наук Планк розглядає як серйозний їх недолік, це та жертва, яку приносить людство заради єдності майбутньої картини світу: єдності по відношенню до всякого місця і часу, єдності по відношенню до всіх дослідників, усіх народностей, усіх культур.

Махівський принцип безперервності не передбачає існування того постійного у пізнанні, що Планк називав картиною світу і що ми називаємо об'єктивною істиною. Заперечуючи об'єктивну цінність теорії, Мах розглядає її як часовий засіб впорядкування відчуттів: «Теорії як сухе листя, що відпадає після того, як воно протягом певного часу давало можливість дихати організму науки» [3, 52].

У науці дійсно заперечуються одні гіпотези — висуваються інші, руйнуються одні теорії і створюються інші, та в цьому діалектика пізнання. Це процес розвитку, руху до абсолютної істини через сукупність відносних істин.

«Вже сучасна картина світу, — пише Планк, — хоч вона ще сяє різними фарбами в залежності від особи дослідника, все ж не містить у собі деяких рис, які більше не згладить ніяка революція ні в природі, ні у світі людської думки. Цей постійний елемент, не залежний ні від якої людської і навіть ні від якої взагалі індивідуальності, що мислить, і становить те, що ми називаємо реальністю. Чи знайдеться, наприклад, у даний час хоч один серйозний фізик, який би сумнівався у реальності принципу збереження енергії?» [5, 48].

Образно і дуже влучно характеризує Планк співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у пізнанні співвідношення відносної і абсолютної істин. Ці слова великого фізика, написані більше 60 років тому, можуть прикрасити сьогодні будь-який підручник з діалектичного матеріалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
 2. М. Джеммер. Понятие массы в классической и современной физике. М., 1967.
 3. Э. Мах. Принципы сохранения работы. СПб, 1909.
 4. Э. Мах. Анализ ощущений. СПб, 1909.
 5. М. Планк. Единство физической картины мира. М., 1966.
 6. А. Эйнштейн. Собр. соч., т. 4. М., 1967.
-

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОГО І СУБ'ЄКТИВНОГО У ФІЛО- ТА ОНТОГЕНЕЗІ МАТЕРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І СВІДОМОСТІ

Л. І. Бондаренко

У філософській спадщині В. І. Леніна важливе місце займає дослідження співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у пізнавальній і практичній діяльності. Велику роль тут відіграє розгляд цього співвідношення у самому процесі його становлення. Невипадково В. І. Ленін, говорячи про ті галузі знання, з яких повинна складатися теорія пізнання і діалектика, спеціально вказує на історію розумового розвитку дитини, тварин, історію мови, психологію, фізіологію органів чуття (див. 2, 38, 337).

У цій статті автор, ґрунтуючись на даних загальної і дитячої психології, мовознавства, розглядає співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в онтогенезі матеріальної діяльності і свідомості. У світлі логіки цього процесу розглядаються окремі моменти суб'єктивного і об'єктивного в історичному генезисі свідомості.

В індивідуальному розвитку дитини діяльність її виступає і як об'єктивна, бо організується іззовні і визначається в кінцевому підсумку рівнем суспільного розвитку, і суб'єктивною, бо мислення, виникаючи в матеріальній діяльності, зворотно впливає на неї, регулюючи і спрямовуючи її.

За даними сучасної психології, основні етапи розвитку психіки дитини як суть соціального явища визначаються розвитком провідної діяльності дитини [8, 504]. І етап — наочно-дійове мислення — визначається такою провідною діяльністю, як предметні маніпуляції, суттєвою особливістю яких є те, що у їх процесі дитина засвоює спосіб дії з найпростішими предметами (знаряддями) — посудом, меблем, одягом та ін., засвоює, «привласнює» (за виразом К. Маркса) суспільно-історичний досвід, закріплений у цих знаряддях. Це яскраво видно на прикладі виховання психіки дітей з природженою сліпоглухонімотою, де

можливості направленої впливу дорослого на дитину обмежені, мовний зв'язок неможливий, стихійний розвиток не приводить до формування з таких дітей людей. Саме організація знаряддевої діяльності, формування найпростіших людських навичок, а не навчання мови, наприклад, виступає вихідним пунктом формування у таких дітей людської психіки. У зв'язку з цим винахід таких предметів, як ложка, ніж, взуття, одяг, називають «геніальним» [10].

На цьому етапі розвитку психіки дитина розв'язує задачу в ситуації **безпосередньої матеріальної дії** з предметами і під час **сприймання** цих предметів; дитина не може ще діяти в розумовому плані.

Такою є зовнішня матеріальна об'єктивна діяльність дитини, яка починає оволодівати суспільно-історичним досвідом.

Які ж ті ідеальні суб'єктивні утворення, що породжуються нею? Необхідно зазначити, що при використанні однакових або схожих знарядь при розв'язанні завдань, що мають схожість і відмінність, відбувається узагальнення схожих способів дії і відповідних схожих сторін, властивостей предметів — об'єктів дії. Виникає **«вміння як узагальнений образ дії»** [8, 289] або навичка, що докорінно відрізняється від навичок тварин тим, що в них відображено соціальний досвід дії із знаряддями, тварини ж не можуть мати таких навичок.

Спочатку це узагальнення, узагальнення у навичках, має не-свідомий характер. Виявляється це в тому, що дитина не може дати словесний звіт, пояснити свої дії. Пізніше це узагальнення стає свідомим, воно фіксується мовою і, нарешті, виникає уявлення про предмет з певною **функцією**: навичка засвоюється настільки міцно, що дія, узагальнена функція предмета може виконуватися у «чистому вигляді» без предмета, тобто з **уявним предметом** [13]. Таким чином, об'єктивна, матеріальна діяльність дитини по оволодінню головним чином знаряддями побуту, що безпосередньо оточують дитину, іграшками-знаряддями, формує **наочно-дійове мислення**. Отже, суб'єктивне на цьому етапі розвивається від неусвідомлюваного (але соціального) узагальнення в діях, «вміння як узагальненого образу дії», до уявлення про предмет. Яким же чином під впливом цього суб'єктивного узагальнення перебудовується матеріальна діяльність? — Матеріальна дія скорочується, «звертається», тобто редукується, зникають «зайві», пробні, випадкові і непорядковані рухи, залишаються тільки необхідні моменти.

II етап розвитку мислення дитини — **наочно-образне**, формується вже більш досконалою провідною діяльністю — ігровою діяльністю. Перехід цей підготовлений об'єктивно тим, що дитина оволоділа вже вмінням діяти з предметами, які безпосередньо доступні їй: перед нею відкривається новий світ — світ предметів, що безпосередньо їй недоступні: автомобіль, кора-

бель, літак, кінь та ін., суб'єктивно цей перехід підготовлений тим, що виникає уявлення про предмет з його функцією, а це відкриває нові можливості для розвитку ідеальної діяльності, «відплетіння» її від матеріальної.

Ігрова діяльність — провідна у дошкільному віці — це форма засвоєння дитиною тієї дійсності, яка їй безпосередньо недоступна. Наслідуючи дії дорослих, дитина перетворює спосіб діяльності дорослого у зміст власної дії. У грі предмет, з яким вона не може діяти безпосередньо, замінюється іншим, доступним їй, потрібні операції замінюються іншими, схожими з ними. Ігрова діяльність має також ідеальну, **суб'єктивну** сторону, для неї характерною є **уявна** ситуація. Реально діючи з паличкою, дитина уявляє, що вона їде на коні, діючи із стільцем, уявляє, що веде літак та ін. Ігрова діяльність своєю суб'єктивною стороною має **оперування уявленнями**. Дитина вже діє не тільки конкретними предметами, як на попередньому етапі, а спираючись на них, діє також образами, **уявленнями**. Саме у цей період виникають «творчі» види діяльності дитини: конструктивна, ліплення, малювання, в яких діти йдуть від заздалегідь уявленого результату своїх дій — замислу — до діяльності.

Деякі дослідження показують, що для дітей молодшого дошкільного віку характерні дуже конкретні уявлення, що спираються на повністю виконувані розгорнуті ігрові дії. У старших дітей — уявлення більш «віддалені» від реальної ситуації: так, ці діти уявляють ряд проміжних ступенів, необхідних для досягнення мети, тобто можуть складніше комбінувати уявлення, абстрагуючись в уяві від тих або інших сторін предметів і явищ. Ігрова діяльність у зовнішньому плані протікає все більш скорочено, умовно, схематично, тобто в міру розвитку ідеальної суб'єктивної діяльності ця остання «відплітається» від матеріальної і, нарешті, стає відносно самостійною.

Якщо початковою формою поняття було «моторне» поняття, то тепер можна вважати, що поняття виражається в **уявленні про суттєві властивості предмета, явища**, саме ті, що виявляються у процесі практичної дії з цими предметами, явищами. Важливою характеристикою таких уявлень є те, що вони спочатку безпосередньо спираються на дії з реальними предметами, потім все менш потребують цієї опори.

Таким чином, на цьому етапі об'єктивна матеріальна ігрова діяльність, породивши діяльність уявленням — свою суб'єктивну сторону, зазнає на собі її зворотний вплив; чим сильніша здатність до уявлення, до комбінації уявлень, тим більше скорочується, узагальнюється, схематизується об'єктивна, зовнішня сторона ігрової діяльності. Закінчується цей етап тим, що дитина оволодіває зовнішньою дійсністю (хоч здебільшого в уяві) до такого ступеня, що вже готова до першої «справжньої» діяльності — навчання. Це об'єктивна передумова переходу до

нового етапу. Але ця готовність має і суб'єктивну сторону — дитина здатна здійснювати ідеальну, «теоретичну» діяльність без опору на матеріальну діяльність з предметами у зовнішньому плані. «Чисто» пізнавальна діяльність, виділившись з матеріальної, сформувалась, і навчання стало провідною діяльністю дитини. Надалі відкривається шлях для розвитку понятійного мислення як такого: ідеальна діяльність, «звільнившись» від безпосереднього зв'язку з матеріальною діяльністю, має можливість для формування спочатку емпіричних, а потім все більш абстрактних понять, наукових понять, що відображають ті суттєві сторони дійсності, які не представлені безпосередньо в ігровій діяльності.

У своєму історичному розвитку свідомість, формуючись, виростаючи з матеріальної діяльності, пройшла, очевидно, етапи, схожі з відповідними етапами її розвитку в онтогенезі. Таку думку висловив ще Гегель, який поклав в основу «Феноменології духу» принцип єдності індивідуального і історичного розвитку свідомості; Ф. Енгельс високо оцінив цю ідею Гегеля, назвавши феноменологію духу «паралеллю ембріології і палеонтології духу» [1, 21, 265]. Ця ідея підтверджена також сучасними дослідженнями категорій логічного та історичного [6, 7] та ін.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу точка зору югославського філософа — марксиста Живковича, який вважає, що в межах єдиного розвитку свідомості є якісно відмінні фази, які характеризуються саме **типом суспільної свідомості**, що виділяється за трьома основними ознаками: гносеологічною та логічною, психологічною, практичною. Але в тому, які саме фази в розвитку діяльності та свідомості він виділяє, необхідні поправки відповідно до останніх даних археології та палеоантропології [15, 2—4].

Слід думати, що антропоїдам — безпосереднім попередникам людей, що формувались (австралопітековим), було властиве наочно-дійове мислення, пов'язане з систематичним використанням і випадковим виготовленням знарядь праці.

У даний час археологами знайдено багато знарядь праці, що мають нестандартну, випадкову форму. Їх відносять до австралопітекових. Першу стадію людей, які формувались, — пітекантропів характеризують три-чотири види універсальних стандартизованих знарядь, найбільш типовими з яких є мигдалеподібне шельське рубило, що пізніше «переростає» в ашельське, форма якого подібна формі шельського, але набагато досконаліша за неї. Воно відноситься, приблизно, до найпізнішого періоду стадії пітекантропа.

Розгляд ряду шельських рубил [3] показує, як поступово вироблялась їх форма. У більш ранніх екземплярів мигдалеподібна форма виражена слабо, пізніше вона стає виразнішою,

стандартною, а в ашельського рубила не тільки абсолютно визначена, стандартна але і дуже ретельно виконана. Можна вважати це наслідком того, що знаряддя стає суспільним за своєю природою, тобто в ньому закріплюється, кристалізується соціально-історичний досвід.

Та навряд чи можна знайти чітку межу між знаряддями нестандартної форми і стандартизованими. Очевидно, почасти невизначеністю цієї межі пояснюються численні суперечки навколо Homo habilis, про те, чи відноситься цей недавно відкритий викопний вид до австралопітекових чи до людей, які формувались. Одні археологи (в тому числі й деякі радянські) вважають, що знаряддя Homo habilis, так звана олдувайська галечна культура — мають випадкову форму, інші — (в тому числі Лікі, Тобайас, які вперше знайшли цей вид) — що вони вже мають стандартизовану форму.

У зв'язку з тим, що в знаряддях праці людини опредмечуються її психічні властивості, її ідеї, суб'єктивність, а не тільки праця як діяльність, то за будовою цих знарядь ми можемо судити не тільки про характер діяльності людини, але й про її психіку, про особливості її свідомості.

Слід думати, що з пітекантропа починається період, коли випадкове виготовлення знарядь праці під дією природного добору стає закономірністю¹. На початку цього періоду знаряддя були ще результатом інстинктивних дій. Стародавні люди, що формувалися, обробляючи знаряддя, наслідували дії один одного, з одержаних знарядь вибирали і зберігали зручні, придатні для різних робіт: загострення дерев'яної палиці, різання шкіри та ін. Якщо знаряддя було малопридатним, його викидали. Пізніше прагнули одержати — вибрати і зберегти — знаряддя, схожі з тими, які були вже в наявності.

Ставши закономірністю під дією природного добору, продовжуючись десятками і сотнями тисяч років, така **об'єктивна діяльність** — матеріальне виробництво — поступово породжувало **суб'єктивну сторону** — узагальнення в дії, спочатку **несвідоме**, що виявлялося в **навичках**, потім **уявлення**.

Ашельське рубило, дуже досконале порівняно з ранішими рубилами, в яких стандартна форма ще виявлена мало, свідчить про те, що воно, безсумнівно, виготовлене згідно з поставленою метою — уявленням, причому останнє докорінно відрізняється від уявлень тварин, оскільки відтворює знаряддя як об'єкт дії для його виготовлення. Слід зазначити, що таке уявлення, соціальне за своєю суттю в цей період було ситуаційним і відбивало обмежену сферу: знаряддя праці в процесі його виготовлення, використання цього знаряддя для виробництва ін-

¹ У світлі відкриттів Лікі можна вважати, що цей процес починається з Homo habilis, який і морфологічно являє якусь проміжну ланку між австралопітековими і пітекантропом.

ших знарядь — наприклад, рубила для виготовлення дерев'яних палиць. Можна з впевненістю стверджувати, що уявлення відтворювало ці процеси як **колективну** діяльність коли не всього стада, то групи індивідів.

Узагальнення в дії, уявлення, що формувалося, — як суб'єктивна сторона практичної, трудової діяльності — опредмечувалося в знаряддях праці. Це виявилось в тому, що знаряддя набули виразної стандартності (в досконалих шельських і ашельських рубилах) на відміну від тієї ще надто невиразної схожості, яка була результатом інстинктивних, наслідувальних дій і добору.

Дальший розвиток практичної діяльності людини, яка формувалася, — матеріального виробництва — виявився в удосконаленні знарядь праці, появи перших форм стійкого поділу праці. Про це свідчать більш-менш імовірні дані археологів [11, 14, 4—7], які стверджують, що в муст'єрську епоху неандертальці — морфологічно і соціально більш високий ступінь розвитку людини, ніж пітекантроп, — вже мали ряд спеціалізованих знарядь. При цьому деякі знаряддя, як можна припустити, використовувались чоловіками — гострокінцевик (щось на зразок кинджалу), інші — жінками (наприклад, скребло). Процес виготовлення знарядь розподіляється на окремі етапи з підготовкою «напівфабрикатів» і значним ускладненням техніки виробництва.

Безперечно, що потреба розвитку виробництва, зокрема все ширший поділ праці, вимагав **оперування уявленнями**, об'єктивованими в мові¹, оскільки людям треба було «домовитися» про те, що кожний з них має робити для успіху загальної справи: кожний повинен був уявити не тільки мету своєї власної праці, але й, не в меншій мірі, мету праці інших, в думці зіставити результати своєї праці з результатами праці інших членів стада. Очевидно, що ці уявлення, їх зіставлення і комбінування здійснювалися безпосередньо в процесі виробництва, регулювали його і спочатку поза виробництвом не існували. Однак це вже був більш прогресивний етап розвитку ідеального, ніж несвідоме узагальнення в дії і уявлення, що формувалося на етапі наочно-дійового мислення.

Дальший розвиток виробництва, поява конструктивних знарядь, ширший поділ праці приводить до того, що суспільними, залученими до процесу виробництва стають ті галузі життя, які раніше відбувались як тваринні, наприклад, мисливство, рибальство та ін. Завдяки поділу праці ці види діяльності (і предмети) дістають назву, усвідомлюються, тобто можуть бути презентовані в свідомості при їх називанні.

¹ Можна вважати, що спочатку уявлення об'єктивувалися в мові «жестів», а потім у звуковій мові, спершу зображувальній. Але це питання потребує спеціального дослідження. Див... також [9, 5, 12].

К. Маркс зазначав, що при певному рівні свого розвитку, коли примножилися потреби людей і види діяльності, за допомогою яких ці потреби задовольняються, «люди дають окремі назви цілим класам цих предметів», які вони вже відрізняють від іншого зовнішнього світу [1, 19, 365].

Пізніше розвиток виробництва досягає такого високого ступеня, що воно, по суті залишаючись суспільним, за формою перестає бути таким і окремі члени колективу працюють самостійно. Очевидно, що таке виробництво розвивалося в родовому суспільстві, коли сформувався Homo Sapiens. Це приводить до того, що уявлення, закріплені в звуковій мові, регулюють не дії в цілому всьому колективу, а дії окремої людини, тобто починає формуватися самосвідомість.

У зв'язку з цим можна навести висловлювання видатного радянського психолога Виготського, який писав, що слово спочатку було командою для інших, тому воно і є основним засобом оволодіння поведінкою, за владою слова над психічними функціями стоїть реальна влада начальника і підлеглого, відношення психічних функцій генетично повинно бути віднесене і до реальних відносин між людьми. Регулювання словом чужої поведінки поступово приводить до вербалізованої поведінки самої особи [4, 192, 193, 194]. У період, коли людина вже працювала індивідуально (хоч праця її мала суспільний характер), регулюванню підлягала її власна поведінка в певних предметних умовах, що приводило до усвідомлення не тільки знарядь праці, «сировини», «напівфабрикатів», але й всіх явищ, що оточували людину.

Таким чином, розвиток об'єктивної діяльності неандертальця — розвиток матеріального виробництва виявлявся у збільшенні кількості і вдосконаленні знарядь праці, ускладненні техніки їх виготовлення, все більш глибокому поділу праці, в такому рості продуктивності праці, коли суспільне виробництво за формою не завжди виступає як суспільне. Ця об'єктивна практична діяльність викликала до життя суб'єктивну сторону — комбінування уявленнями, закріпленими в звуковій мові. Спочатку вони відображували лише виготовлення знарядь праці, потім процес усвідомлення охопив інші види діяльності, бо вони залучалися до процесу виробництва, і нарешті починає формуватися самосвідомість.

Вплив суб'єктивних моментів на матеріальну сторону виражався головним чином в тому, що уявлення, виконуючи роль свідомих, хоч і вилетених ще в практичну діяльність цілей, збільшили темпи розвитку виробництва, бо воно вже підлягало свідомому регулюванню і плануванню в межах пізнаного на даному рівні суспільного розвитку.

Досі ми розглядали той період формування думки, коли вона здійснювалась лише при опорі на гучну мову, тобто була

вплетена не тільки в процес виробництва, але й у процес безпосереднього мовного спілкування. На цьому етапі ще злиті дві основні функції мови як «практичного мислення»: комунікативна, тобто функція спілкування, впливу, і пізнавальна — «теоретична», в якій слово виступає носієм узагальнення. З далішим формуванням суспільства, з створенням соціальної організації створювались і об'єктивні умови для того, щоб дві основні функції мови здійснювались з розривом у часі. Виділяється соціальна сфера управління та організації виробництва і обміну; безпосередньо у цій сфері мова виступає перш за все у функції спілкування, впливу.

З другого боку, ця сфера відокремлює розумову діяльність як таку, бо необхідно передбачити і планувати уже складну виробничу діяльність з урахуванням багатьох звичаїв і т. д. Пізнавальні процеси у старійшин, вождів та інших керівників виділяються в відносно самостійні, здійснювані поза безпосереднім процесом виробництва, хоч вони і протікають на емпіричній основі.

Цим процесам не потрібна зовнішня гучна мова, навпаки вона може їм заважати, тому розумові процеси поступово повністю інтеріоризуються, переходять ззовні всередину. Саме у зв'язку з цим складаються з уявлень поняття як повністю ідеальні утворення, «відплетені» від матеріальної діяльності. Спочатку ці поняття мають емпіричний характер. Надалі у класовому суспільстві з поділом праці на розумову і фізичну пізнавальна ідеальна діяльність виділяється у відносно самостійну.

Сам факт виділення теоретичної діяльності в галузь, у духовне виробництво, обумовлений потребами матеріальної практичної діяльності. Потребувались такі знання, які могли бути одержані в результаті «чисто» пізнавальної діяльності: землеробству потрібні наукові геометричні знання, розвитку мореплавства — астрономічні і т. д. Такі знання не могли вироблятися безпосередньо в матеріальному виробництві, вони — результат наукової діяльності, що має на меті безпосередньо лише пізнавальні цілі.

Якщо досі матеріальна об'єктивна діяльність протиставлялась як практична — суб'єктивній, ідеальній, як духовній, теоретичній, що становить лише внутрішню сторону, момент першої, то тепер фізична і розумова праця розділилися, стали галузями суспільного життя, кожна з них набула свою об'єктивну і суб'єктивну сторони. В розумовій і фізичній праці виділяються теоретичні і практичні моменти; ускладнюються співвідношення об'єктивного і суб'єктивного.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 19, 20, 21.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 38.

3. Г. А. Бонч-Осмоловский. Палеолит Крыма. М. — Л., вып. I, 1940.
 4. Л. С. Выготский. Развитие высших психических функций. М., 1960.
 5. А. М. Газов-Гинзберг. Был ли язык изобразителен в своих истоках? М., 1965.
 6. В. С. Добриянов. Методические проблемы теоретического и исторического познания. М., 1968.
 7. Елсуков. Проблема исторического и логического. «Вестник МГУ», серия философии, № 4, 1969.
 8. А. М. Леонтьев. Основные проблемы развития психики. М., 1965.
 9. А. А. Леонтьев. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963.
 10. А. И. Мещеряков. Как формируется человеческая психика при отсутствии зрения, слуха, речи. «Вопросы философии», № 9, 1968.
 11. В. И. Равдоникас. История первобытного общества, ч. II, Л., 1947.
 12. Теория познания и современная наука. Под ред. А. А. Коршунова. М., 1967.
 13. Я. З. Неверович. Овладение предметными движениями в преддошкольном и дошкольном возрасте. «Известия АПН РСФСР», № 14, 1948.
 14. Childe. The story of tools. London, 1944.
 15. L. Zivković. Uvod u istoriju ljudske svesti. Beograd, 1957.
-

ЛЕНІНСЬКА ІДЕЯ ПРО ЄДНІСТЬ ДІАЛЕКТИЧНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ МАРКСИСТСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

(кінець 50-х—60-ті роки)

Г. Я. Мамалуй

Внаслідок глибокого аналізу суті і значення революційного перевороту, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом в галузі філософії, і в процесі творчого розвитку марксизму В. І. Ленін всебічно обґрунтував і підніс до наукового принципу єдність марксистської філософії, яку убачав перш за все в неподільності діалектичного та історичного матеріалізму. «Матеріалізм взагалі визнає об'єктивно реальне буття (матерію) незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства. Матеріалізм історичний визнає суспільне буття незалежним від суспільної свідомості людства... В цій філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна виїняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні» [1, 299].

У зв'язку з чітко визначеною тенденцією до уточнення предмета сучасного наукового, в тому числі філософського, знання, бурхливим розвитком, диференціацією та інтеграцією природничих і суспільних наук, новими завданнями боротьби з буржуазною та опортуністичною ідеологією, особливого значення тепер набула проблема визначення предмета і структури марксистсько-ленінської філософії. Тому, природно, що завжди актуальний ленінський принцип єдності діалектичного та історичного матеріалізму в 50—60-х роках вийшов на перший план філософської науки і став у центрі уваги працівників філософського фронту.

Керуючись цим ленінським принципом, філософи-марксисты ведуть невтомний науковий пошук сучасної форми єдності діалектичного та історичного матеріалізму, яка б повністю відповідала потребам наукового пізнання і суспільної практики.

У другій половині 50-х років розгорнулась досить широка дискусія з предмета історичного матеріалізму і співвідношення його з соціологією. Приводом до цього була стаття Ю. Кучинського «Соціологічні закони», в якій автор намагався провести межу між законами історичного матеріалізму і законами соціології. До перших він відніс закони, що розглядають «відношення між сферою суспільства в цілому і сферами природи та мислення», а до других — лише ті, що визначають «відношення між частинами суспільної сфери і однієї з двох інших сфер або відношення між різними частинами суспільної сфери» [16, 95]. Виходячи з такого розмежування законів, Ю. Кучинський дійшов до висновку, що соціологія є самостійною відносно історичного матеріалізму наукою.

Ця позиція в ході обговорення не була підтримана. Заперечуючи Ю. Кучинському, А. І. Вербін, В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон у статті «Історичний матеріалізм і соціологія» зазначали, що подібне розмежування законів історичного матеріалізму і соціології приводить до ліквідації історичного матеріалізму як науки [4, 154].

І дійсно, навіть закон про визначальну роль суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості, якщо дотримуватись логіки міркувань Ю. Кучинського, треба віднести до законів соціології, а не до законів історичного матеріалізму, бо він встановлює відношення не між сферою суспільства в цілому і сферами природи й мислення, а між двома частинами суспільної сфери. Внаслідок такого підходу історичний матеріалізм залишається без свого предмета. Більшість учасників дискусії, як і автори зазначеної статті, прийшли до висновку, що історичний матеріалізм і є марксистська соціологія [4, 13, 17, 18].

Сам факт дискутування проблеми взаємозв'язку історичного матеріалізму і соціології привів до дослідження філософського характеру історичного матеріалізму. Найбільший інтерес з цього погляду мають спеціальні праці В. І. Припіснова, в яких проводиться думка, що єдиним критерієм для визначення філософського характеру науки є основне питання філософії — питання про відношення суспільної свідомості і суспільного буття, про співвідношення суб'єктивного і об'єктивного [19, 20, 21].

Основним позитивним наслідком першого періоду дискусії було обґрунтування філософського характеру історичного матеріалізму.

У 60-ті роки почався новий період дискусії. І хоча безпосереднім приводом до її продовження було обговорення структури курсу історичного матеріалізму, що відкрилося статтею Д. І. Чеснокова [24], дискусія не могла не вийти за межі учбово-методичних питань, бо останні не є чимсь формальним і зов-

нішнім по відношенню до змісту науки. Структура викладу визначається логічною структурою науки [6, 9, 11].

У цій статті здійснено спробу узагальнити деякі підсумки обговорення центральної проблеми дискусії — взаємовідношення діалектичного та історичного матеріалізму.

Джерелом багатьох утруднень в розв'язанні цього питання є неоднозначне використання поняття діалектичний матеріалізм. Загальновідомо, що діалектичним матеріалізмом називають всю марксистсько-ленінську філософію як науку про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Разом з тим, в учбовій і науковій літературі укорінилося уявлення про діалектичний матеріалізм як про частину марксистсько-ленінської філософії, що існує поряд з історичним матеріалізмом. Оскільки останнє поняття залишається невизначеним, ми надалі будемо оперувати лише першим.

Що ж до історичного матеріалізму, то його розуміння як теорії, що дає діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії стосовно до суспільства, майже ніким не заперечується.

Вказівка ж на те, що предметом історичного матеріалізму є найбільш загальні закони розвитку суспільства, ні в якому разі не суперечить цій інтерпретації, бо до найбільш загальних законів суспільного розвитку належать закони, які відображують основне питання філософії, тобто ті, що виявляють взаємозв'язок суспільної свідомості і суспільного буття.

Як справедливо відзначили в своєму дослідженні Г. Г. Караваєв і Т. Ш. Шарипов, «предметом історичного матеріалізму є не відношення суспільної свідомості до суспільного буття, з одного боку, і, з другого, загальні закони розвитку суспільства, а відношення суспільної свідомості до суспільного буття, що знаходять своє відображення в пізнанні загальних законів і рушійних сил суспільного розвитку» [12, 68].

Істотний вклад у розробку розглянутого питання, крім вже цитованої праці Г. Г. Караваєва і Т. Ш. Шаріпова, внесли такі праці радянських філософів, як «Історичний матеріалізм — складова частина марксистської філософії» Г. Г. Караваєва [вид. ЛДУ, 1959], «Місто історичного матеріалізму в системі наук» А. І. Вербіна і А. Є. Фурмана [вид. МДУ, 1965], «Про предмет історичного матеріалізму» В. І. Припіснова [Душанбе, 1959], «Вступ в марксистську соціологію» В. П. Рожина [ЛДУ, 1962], «Про закони суспільного розвитку» Г. Є. Глезермана [М., 1960] та ін.

Однак сама єдність діалектичного та історичного матеріалізму розуміється по-різному.

Якщо абстрагуватися від часткових, непринципових відмінностей в поглядах учасників дискусії, то, як нам здається, найбільш чітко виділяються такі дві несумісні позиції в розв'язан-

ні питання про взаємовідношення діалектичного та історичного матеріалізму.

Згідно з першою позицією, прихильниками якої виступають А. Є. Вербін, В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон, Ф. В. Константинов, В. П. Рожин, А. І. Фурман, Д. І. Чесноков та ін., історичний матеріалізм визнається самостійною філософською наукою, що має свій предмет вивчення, відмінний від діалектичного матеріалізму.

Найбільш повно аргументована ця позиція у відомій книзі А. Вербіна і А. Фурмана «Місце історичного матеріалізму в системі наук». Як зазначають ці автори, предмети діалектичного та історичного матеріалізму «якісно відрізняються один від одного». І хоча в цих предметах є багато спільного, «однак в цілому вони різні. Закономірності всього світу якісно інші, ніж закономірності суспільного розвитку. І навіть вивчаючи одні й ті ж конкретні суспільні явища, вони часто беруть різні їхні сторони» [5, 64].

Визнаючи єдність діалектичного та історичного матеріалізму, прихильники даної точки зору, по суті, роз'єднують ці науки: «Відзначаючи єдність діалектичного та історичного матеріалізму, ми не можемо забувати того, що історичний матеріалізм має свій власний предмет, не сумісний повністю з предметом діалектичного матеріалізму» [25, 7].

Це відокремлення історичного матеріалізму від діалектичного, виділення історичного матеріалізму з марксистсько-ленінської філософії і є логічним завершенням першої позиції. Говорячи про диференціацію наукового знання, Ф. В. Константинов визнав перетворення історичного матеріалізму в спеціальну науку, що має свій специфічний предмет дослідження [14, 12].

Історичний матеріалізм в майбутньому відокремиться від діалектичного матеріалізму, повторює за ним Т. С. Фаліков, як уже відокремились психологія, логіка, етика, естетика, атеїзм [8, 165].

Отже, хоч автори першої позиції і визнають єдність діалектичного та історичного матеріалізму, але тлумачать її як єдність різних наук.

Згідно з другою позицією, яку займають М. Н. Алексеев, Л. Н. Суворов, В. Д. Белогуб, Г. Г. Караваєв, Л. А. Коган, А. А. Марк, Т. Ш. Шарипов та ін., діалектичний та історичний матеріалізм — це єдина філософська наука. Як підкреслює в одній з своїх статей П. В. Копнін, «діалектичний та історичний матеріалізм не є двома окремими філософськими науками, одна з яких відображає загальні закони суспільства і є методом їх пізнання, існує єдина наука — діалектичний та історичний матеріалізм, яка виявляє закони розвитку природи, суспільства та мислення» [15, 139]. Прихильники цього погляду єдині в своєму прагненні створити єдину систему і відповідно єдиний

курс марксистської філософії, в якому б загальнофілософські проблеми були органічно злиті з матеріалістичним розумінням історії.

У зв'язку з цим слід відзначити першу спробу німецьких вчених по створенню підручника з марксистсько-ленінської філософії, в якому автори дають цілісний виклад курсу діалектико-матеріалістичної філософії як єдиної системи без традиційного поділу на частини — діалектичний матеріалізм та історичний матеріалізм [26 і 22].

Представники другого погляду вважають, що поділ марксистської філософії на діалектичний та історичний матеріалізм, не відповідає суті та природі марксистської філософії, суперечить її прийнятому визначенню [2, 304].

І дійсно, якщо врахувати цей розповсюджений поділ, то неминуче впливає висновок про те, що діалектичний матеріалізм обмежує своє завдання однією лише природою, а історичний матеріалізм — суспільством. Але у такому разі і діалектичний і історичний матеріалізм втрачають свій філософський характер. Бо саме визначення загальних законів всіх трьох сфер: природи, суспільства та мислення — і складає специфіку філософського знання. Проблема, що нас цікавить, пов'язана з розв'язанням питання про те, чи мають діалектичний та історичний матеріалізм два різних предмети, чи це одна наука з єдиним предметом дослідження. Для цього необхідно встановити, на чому ґрунтується ствердження того, що діалектичний та історичний матеріалізм мають два різних предмети.

Визначаючи предмет історичного матеріалізму, Д. І. Чесноков зазначає, що «історичний матеріалізм вивчає суспільне буття на «різних рівнях»: загальносоціологічні закони (наприклад, базис і надбудова) та їх дію в різних формаціях, взаємодію законів окремих суспільно-економічних формацій (вартість і ціна виробництва, норма прибутку при капіталізмі та ін.) з загальносоціологічними законами, вивчає окремі суспільні явища в зв'язку з усіма іншими суспільними явищами, наприклад, вивчення технічного прогресу при капіталізмі та його вплив на соціальну структуру суспільства, розвиток культури і побут людей і т. ін.» [25, 7].

Нам здається, що таке визначення історичного матеріалізму означає ототожнення його з усією сукупністю суспільних наук, воно приводить, наприклад, до включення в його предмет питань і проблем політичної економії (вартість і ціна виробництва, норма прибутку за капіталізму і т. ін.) і є, по суті, відходом від уявлення про історичний матеріалізм як філософську науку. Таке розширене тлумачення історичного матеріалізму не є випадковим. На нашу думку, воно послідовно доводить до крайньої форми виразу уявлення про історичний матеріалізм як єдність філософської і соціологічної теорії.

Виділення в історичному матеріалізмі двох сторін — філософської та соціологічної можна зустріти в працях В. Д. Белогуба, В. П. Рожина та ін. авторів. Так, на думку Белогуба історичний матеріалізм, з одного боку, «виступає як філософський принцип, як матеріалістичне розуміння історії, що дає обґрунтування діалектико-матеріалістичному розв'язанню основного питання філософії. З другого боку, історичний матеріалізм являє собою теорію про найбільш загальні закони суспільного розвитку, на основі вивчення та відкриття яких був розроблений принцип матеріалістичного розуміння історії, тобто соціологію» [3, 10].

Вказана точка зору, суть якої можна звести до визнання історичного матеріалізму як філософської науки, з одного боку, і як соціології, з другого, не є єдиною.

Інші автори повністю ототожнюють історичний матеріалізм і соціологію. Цей погляд найбільш розповсюджений серед радянських філософів (А. І. Вербін, В. І. Войтко, Ф. В. Константинов, А. Є. Фурман та ін. [5, 6, 7, 14]. Соціологія і філософія в даному випадку співпадають, тому що вирішують однакові завдання, а значить, являють одну науку.

Своєрідну позицію зайняли Г. Г. Караваєв і Т. Ш. Шарипов, які вважають, що історичний матеріалізм є філософська основа соціології [12, 89].

Подібна відмінність поглядів є наслідком неоднозначного вживання поняття «соціологія». Якщо соціологія трактується дуже широко, тобто як сукупність суспільних наук, то стає зрозумілою позиція Караваєва і Шарипова, які визнають історичний матеріалізм філософською основою соціології, єдино науковим методом пізнання суспільного життя.

Коли ж зважити на те, що соціологія є наука про найбільш загальні закони суспільного життя, тобто являє собою загальну теорію історичного процесу, то друга «наукова» соціологія на відміну від історичного матеріалізму є неможливою і нам не потрібна [14, 5].

Розрізнення історичного матеріалізму і соціології, виділення в історичному матеріалізмі двох аспектів, двох сторін і т. п. відбувається тому, що проблему розв'язання основного питання філософії і розкриття найбільш загальних законів розвитку деякі філософи-марксисты розглядають не як єдине завдання, а як різні.

Між тим розв'язати основне питання філософії стосовно до суспільства — значить розглянути співвідношення різних сторін суспільного життя, визначити, що первинне, а що вторинне в історичному процесі, бо суспільство являє собою нерозривну єдність матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, базиса і надбудови і т. ін.

У такому розумінні соціологія як загальна теорія суспільного розвитку ніяких інших завдань, порівняно з історичним матеріалізмом, не має.

Таким чином, з'ясування питання про співвідношення історичного матеріалізму і соціології (історичний матеріалізм і є марксистська соціологія як загальна теорія суспільного розвитку) також приводить до висновку про те, що основним і єдиним критерієм визначення філософського характеру історичного матеріалізму є основне питання філософії, питання про відношення суспільної свідомості до суспільного буття, про співвідношення суб'єктивного і об'єктивного. Звідси випливає, що предмет історичного матеріалізму не виходить за межі предмета діалектичного матеріалізму, бо найбільш загальні закони, які відбивають єдність і протилежність суспільного буття (відношення людей до природи і один до одного) та суспільної свідомості, що становить предмет історичного матеріалізму, не виходить за межі загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення — предмета діалектичного матеріалізму. Значить, історичний матеріалізм не має особливого предмета дослідження в порівнянні з діалектичним матеріалізмом. Якщо останній розв'язує основне питання філософії стосовно до природи, суспільства й мислення, то історичний матеріалізм розв'язує його лише стосовно до суспільних явищ. Тобто діалектичний матеріалізм — ціле, а історичний матеріалізм — сторона, аспект цього цілого. «Історичний матеріалізм являє собою не якусь самостійну, окрему від діалектичного матеріалізму філософську науку; філософська наука марксизму одна — діалектичний матеріалізм, а історичний матеріалізм є той же самий діалектичний, звернений до суспільства, який конкретизує рішення основного питання філософії стосовно до суспільних явищ» [12, 67].

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
2. М. Н. Алексеев. Как понимать диалектический материализм. «Диалектика и логика научного познания», М., 1966.
3. В. Д. Белогуб. Марксистская философия как органическое единство диалектического и исторического материализма. К., 1964.
4. А. И. Вербин, В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. Исторический материализм и социология. «Вопросы философии», 1958, № 5.
5. А. И. Вербин и А. Е. Фурман. Место исторического материализма в системе наук. МГУ, 1965.
6. А. И. Вербин и А. Е. Фурман. «Вопросы философии», 1964, № 8.
7. В. І. Войтко. Марксистська соціологія як наука. Вид. «Наукова думка», К., 1968.
8. Дискуссия о структуре марксистской философии. «Философские науки», 1966, № 4.
9. Н. С. Джунусов. «Вопросы философии», 1965, № 1.
10. А. А. Зворикин. Исторический материализм как общесоциологическая теория и конкретные социальные исследования. «Философские науки», 1963, № 6.

11. П. М. Егидес. «Вопросы философии», 1966, № 1.
 12. Г. Г. Караваев, Т. Ш. Шарипов. Исторический материализм и общественные науки. Ташкент, 1966.
 13. В. В. Колбановский. О предмете марксистской социологии. «Вопросы философии», 1958, № 8.
 14. Ф. В. Константинов. Значение исторического материализма для практики коммунистического строительства. «Актуальные вопросы исторического материализма». Изд. «Знание», 1966.
 15. П. В. Коппин. Марксистская философия как метод познания. «Вопросы философии», 1960, № 5.
 16. Ю. Кучинский. Социологические законы. «Вопросы философии», 1957, № 5.
 17. И. С. Нарский. Об историческом материализме как марксистской социологии. «Вопросы философии», 1959, № 4.
 18. И. С. Нарский. К вопросу о соотношении социологии, исторического и диалектического материализма. Вестник МГУ, серия экономики, философии, права. 1959, № 1.
 19. В. И. Приписнов. О предмете исторического материализма. Душанбе, 1959.
 20. В. И. Приписнов. Об историческом материализме как философской науке. Труды Таджикского университета, т. 3, Серия общественных наук, вып. 2, 1957.
 21. В. И. Приписнов. О соотношении исторического материализма и исторической науки. «Вопросы философии», 1961, № 1.
 22. Л. Н. Суворов, Н. Н. Антонович, П. Д. Пузиков. Оригинальный учебник немецких марксистов по философии. «Философские науки», 1968, № 2.
 23. В. П. Тугаринов. Соотношение категорий исторического материализма. ЛГУ, 1958.
 24. Д. И. Чесноков. О структуре исторического материализма. «Вопросы философии», 1963, № 7.
 25. Д. И. Чесноков. Исторический материализм и социальные исследования. М., 1967.
 26. Marxistische philosophie. Lehrbuch. Berlin, 1967.
-